

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland



Valio och Enighetens tidiga historia – om smör, språk och kooperativ handel

Hitlers andra revolution i Tyskland sommaren 1934 i svensk och finländsk press

2013:1

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA



FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Valio och Enighetens tidiga historia – om smör, språk och kooperativ handel

Östermyra den 28 december 1905

Den 28 december år 1905 reste företrädare för österbottniska andelsmejerier till Östermyra, eller Seinäjoki som orten är mera känd som. De skulle möta representanter för Valio, ett nytt kooperativt smörförsäljningsbolag. Till mötesort hade man valt den lilla, finskspråkiga järnvägsknutpunkten som med tanke på alla de berörda hade ett centralt geografiskt läge. Av någon anledning valde de mejerier som verkade i huvudsakligen svenskspråkiga kommuner att inte bli medlemmar i det smörexporterande Valio, andelsmejeriernas centrallag. Följande dag träffades de svenskspråkiga andelsmejeriernas representanter i Vasa. Då beslutade man att grunda ett svenskspråkigt mejeriförbund som i linje med kooperativ ideologi gavs namnet Enigheten.¹ Det centrala för mejeriförbunden var inte försäljningen utan utvecklingen av mejerierna och utbildningen av mejeripersonal. Smörförsäljningsbolaget Enigheten, en annan organisation med ett snarlikt namn, inledde sin verksamhet år 1917. Efter detta verkade de båda organisationerna i ett nära samarbete och under liknande namn, Mejeriförbundet Enigheten och Centrallaget Enigheten. I den här uppsatsen diskuterar jag de skeenden som ledde till grundandet av ett svenskspråkigt smörexportbolag i Finland.

Enigheten har ofta framställts som Valios svenskspråkiga systerbolag.² Under stora delar av 1900-talet har Enigheten fungerat som

-
1. För en beskrivning, se t.ex. Rainer Mattsson, *Huvuddragen av mejeriförbundsverksamheten i Svenskfinland 1806–1981* (Helsingfors 1981), s. 8–9. I några texter anges ett annat datum, den 28 november. Se t.ex. Birger Lemberg, *Centrallaget Enigheten. 1918–1968* (Borgå 1968), s. 3.
 2. Inte minst ekonomhistorikern Ilkka Nummela har ett flertal gånger pekat på Enighetens förhållandevis stora ekonomiska betydelse, se t.ex. Jari Ojala & Ilkka Nummela, 'Feeding economic growth: agriculture', Jari Ojala et al. (eds.), *The Road to Prosperity: An Economic History of Finland* (Helsingfors 2006), s. 80–81.

en motsvarighet till Valio, en kooperativ försäljningsorganisation för andelsmejerier. Under mellankrigstiden beskrevs Enigheten som en samlande institution för de svenskspråkiga mejerierna i Finland: ”de finlandssvenska mejeriernas egen sammanslutning, centrallaget Enigheten”.³ I de flesta av de historiker som har behandlat bolagets historia betonas just svenskhetens betydelse. I en översikt från år 1958 beskrivs det då 40-åriga centrallaget Enigheten som ”en enande centralorganisation” och en organisation som möjliggjort ”en egen självständig finlandssvensk mejerihantering”.⁴ Vid denna tidpunkt var Enigheten en organisation av betydelse i nästan alla svenskspråkiga områden i Finland – i Österbotten, Åboland och Nyland.

Varför valde representanterna för de olika andelsmejerierna att inte bli medlemmar i Valio år 1905? Varför lade man grunden för en svenskspråkig försäljningsorganisation under året 1917? I historiskrivningen tillskrivs språket, indirekt eller direkt, en stor betydelse. Översiktsverket *Svenska Österbottens historia* låter oss förstå att de ”svenska mejerierna höll sig avvaktande till Valio” år 1905.⁵ I den historik över Enigheten som publicerades år 1958 sågs beslutet som ett resultat av att en bygdesvenskhet (d.v.s. en landsbygdsinriktad syn på svenskheten i Finland) hade gjort sig gällande. I liknande eller nästan identiska ordalag beskrivs decembermötet i de historiker över de finlandssvenska kooperativa organisationerna som senare publicerats.⁶

Hur kan den här språkliga särorganiseringen av de österbottniska andelsmejerierna tolkas? Fanns det ett tydligt samband mellan kooperativ organisering och språklig mobilisering? Hur förklaras och beskrivs de val som gjordes? I den här uppsatsen visar jag hur och när språket var av betydelse för de bägge organisationer som har getts namnet Enigheten, men jag pekar också på andra än språkligt förankrade förklaringar till särorganiseringen. Att språket varit betydelsefullt

3. Exemplet ur *Vasabladet* 7.4.1934.

4. *Centrallaget Enigheten 1918–1957. Verksamheten 1957, Centrallaget Enigheten* (Helsingfors 1958), s. 4. Se även t.ex. Oscar Lingonblad, *Mejeriet mitt i byn* (Vasa 1978), s. 48–49.

5. *Svenska Österbottens historia* 3 (Vasa 1980), s. 225.

6. *Centrallaget Enigheten 1918–1957*, s. 5; jfr Lemberg, *Centrallaget Enigheten*, s. 3; jfr Bengt Wallén, *Centrallaget Enigheten. En återblick på företagets verksamhet* (Helsingfors 1992), s. 5. I de senare återupprepas nästan ordagrant den tolkning som gjordes i den första texten. Se även Svenolof Karlsson, *Andelslaget Jakobstads Mjölcentral 50 år* (Jakobstad 1983), s. 62.

för Enighetens verksamhet kan förefalla givet⁷, men i en historieskrivning som tar utgångspunkt i det svenska och det finska kan språkets roll överdrivas. Likaså faller den tvåspråkiga historien bort; i en finlandssvensk kontext tenderar organisationer som verkat på flera språk att hamna i skymundan. I texter om organisationers historia stelnar dessutom uppfattningar om språk eller om kooperativ ideologi snabbt till självklarheter, något som min genomgång av kooperativa historiker visar. Här har jag därför lagt vikt vid att hitta i tid närstående källor. I huvudsak utgörs källmaterialet av tryckta årsberättelser och tidningsmaterial, och utgående från detta försöker jag återge den verksamhet som bedrevs t.o.m. år 1920.

Inför arbetet med den här uppsatsen har varken mejeriförbundets eller smörexportbolagets tidiga arkiv påträffats. För mejeriförbundets del föreligger särskilda tryckta årsberättelser för åren 1911–1912 och 1915–1920.⁸ Också sällskapet Pellervos årsberättelser har beaktats. Dessutom baseras uppsatsen på en genomgång av tidskrifterna *Pellervo* (svenskspråkig upplaga) och *Finlands mejeritidning* (svenskspråkig upplaga). Några av mejeriförbundet Enighetens tidiga årsberättelser publicerades i kortfattad version i den sistnämnda tidskriften. Förutom detta har jag utnyttjat Brages Pressarkiv.⁹ Den rad av fusioner som har omformat mejeriväsendet förklarar den dåliga arkivsituationen. Men också här finns en språkaspekt. Företagsarkiv och organisationsarkiv bevaras i statliga arkiv (som t.ex. Riksarkivet och Centralarkivet för Finlands näringsliv), men Kooperationen fungerade även som en folkrörelse och de arkivinstanser som formats kring svenskspråkiga frivilligorganisationer i Finland förefaller inte i tillräcklig omfattning ha uppmärksammat Kooperationen, en ekonomisk moderniseringsrörelse till stor del förankrad i tvåspråkiga nätverk av organisationer.¹⁰

-
7. För exempel på språkets ökande betydelse på lokalplanet, se t.ex. Gustav Björkstrand, *Den finlandssvenska folkhögskolan och allmogemobiliseringen* (Åbo 1980); Christer Kuvaja et al., *Leva fattig – dö rik. Purmo kommuns historia 1868–1976* (Pedersöre 2001), s. 13–14, 45, 48; Christer Kuvaja et al., *Forsen och furan. Esse kommuns historia 1868–1976* (Pedersöre 2002), s. 42–46.
 8. I Åbo Akademis bibliotek. Årsberättelserna för åren 1916–1919 publicerades först 1922. För Centrallagets del har jag hittat tryckta årsberättelser fr.o.m. 1926.
 9. På basis av sökordet Andelsrörelse i den Grotenfeltska samlingen, serierna 424 A Andelsrörelsen 1910–1925 och 545A Lantbrukssällskap samt Biographica, Brages Pressarkiv, Helsingfors.
 10. På symposiet Folket i arkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland 26.10.2010, disku-

I diskussionen sammanbinds två olika teoretiska perspektiv. För det första placerar jag in Enigheten i de organisatoriska nätverk som inramade andelsverksamheten. I det här avseendet gavs språket en ökande betydelse, och som utgångspunkt använder jag den modell som den tyske forskaren Torsten Lorenz har skapat för sina studier om samband mellan nationell mobilisering och kooperativ organisering under senare delen av 1800-talet och förra delen av 1900-talet. Dessutom beaktar jag hur formerna för lantbruksbefolkningens ekonomiska verksamhet gradvis förändrades, på både ett lokalt och ett regionalt plan. Med andelsverksamheten infördes en ny form för samverkan mellan jordbrukare i samma by eller kommun, och samtidigt skapades nya kanaler för samarbete mellan olika mejerier. Nu gick olika norm- och regelsystem in i varandra: de praktiker som formade de tidiga bolagsmejeriernas ekonomiska verksamhet mötte mera moderna former baserade på, å ena sidan, lojalitet med det egna andelsmejeriet, och å andra sidan en tro på att nya, stora och opersonliga institutioner skulle kunna agera på det ekonomiska fältet. Just här, i mötet mellan lokala, mera personliga och nätverksbaserade former för handel och kooperationens mera anonyma uppbyggnad, ligger enligt min mening en viktig förklaring till förandet av både mejeriförbundet och smörförsäljningsbolaget Enigheten. Här uppmärksammas således också nätverkens och de informella kontakternas betydelse för handel under en period av snabb förändring.¹¹

Samband mellan språklig och kooperativ mobilisering

För andelsverksamheten utgjorde samarbete, självhjälp och solidaritet ledord. Den hjälp till självhjälp och det ekonomiska samarbete som

terade Matti Peltonen avsaknaden av material från de tidiga bolagsmejerierna, vanliga i både finska och svenska Österbotten. Enligt Peltonen hade mejerierna ofta en folklig förankring och därtill hade de ansvariga inte sällan svaga kopplingar till de kulturbevarande rörelser som uppstod kring såväl det svenska som finska nationsbygget. I mitt inlägg på samma symposium lyfte jag fram den roll som bondebefolkningen tillskrevs i det tidiga insamlingsarbetet som lade grunden för SLS Folkkultursarkiv. Här ville man främst spara material som berörde allmogebefolkningen som traditionsbevarande element, och den moderniseringsinriktade verksamhet som kooperationen bedrev passade lika litet som tvåspråkig verksamhet in i det arkiv som byggdes upp.

11. För en övergripande diskussion om teman av det här slaget, se t.ex. Juha-Antti Lamberg, Jari Ojala & Jati Eloranta, 'Uusiinstitutionalismi ja taloushistoria', Juha-Antti Lamberg & Jari Ojala (toim.), *Uusi institutionaalinen taloushistoria. Johdanto tutkimukseen* (Jyväskylä 1997), s. 15–47.

andelsverksamheten baserades på ansågs kunna få många goda effekter. Förutom att Kooperation skulle främja ekonomisk aktivitet, ansågs den även lägga grunden för ett mera demokratiskt samhälle samt en socialt och ekonomiskt sett mera jämlik gemenskap. Den introducerades av olika samhällseliga grupper, men den kooperativa upplysningen riktades i det första skedet främst till mindre bemedlade på landsbygden och i städerna. De lägre klasserna skulle läras att verka aktivt och ansvarstagande, både som ekonomiska aktörer och som medborgare. På så vis uppfattades Kooperationen som en bildnings-, uppfostrings- och moderniseringsrörelse. I något skiftande former fick de kooperativa idéerna en snabb spridning i många europeiska länder i slutet av 1800-talet. Liksom i de andra nordiska länderna har kooperativ verksamhet haft stor betydelse i Finland.¹²

Inte minst det politiskt neutrala betonades när den kooperativa verksamheten introducerades. Kooperationen skulle vara frivillig och öppen. De kooperativ som grundades skulle åtminstone i teorin vara öppna för alla, oberoende av klass, religion, kön, etnicitet och språk. Men kooperativ verksamhet har även getts nationalistiska roller. Som den tyske forskaren Torsten Lorenz har påpekat sammankopplades kooperativ och språklig mobilisering ofta under slutet av 1800-talet. Detta gällde bl.a. för många områden i Central- och Östeuropa. Lorenz ger exempel på hur kooperativa verksamhetsformer användes för att stärka minoriteters ställning i multietniska eller flerspråkiga områden i slutet av 1800-talet, i synnerhet i de områden där de etniska skiljelinjerna förstärktes av stora klassmässiga skillnader. Kooperationen kunde skydda från exploatering av mellanhänder med annan språklig och social förankring. Mot en sådan bakgrund formades såväl konsument- och producentkooperativ som kreditinstitutioner.¹³

12. För en diskussion om receptionen av olika inriktningar i Finland, se Heimer Björkqvist, *Den nationalekonomiska vetenskapens utveckling i Finland intill år 1918* (Åbo 1986), s. 211–227. För en beskrivning av andelsrörelsens spridning på den finländska landsbygden, se Tapani Mauranen, 'Osuustoiminta – kansanliikettä aatteen ja rahan vuoksi', Risto Alapuro et al. (toim.), *Kansa liikkeessä* (Helsingfors 1987), s. 176–199. För en översikt av organiseringen, se även Markku Kuisma et al., *Kansan Talous. Pellervo ja yhteisen yrittämisen idea 1899–1999* (Helsinki 1999) och Mary Hilson, 'Finland in a Nordic context', Mary Hilson et al. (eds.), *The Co-operatives and the Social Question* (Cardiff 2012), s. 87–102.

13. Torsten Lorenz, 'Introduction', Torsten Lorenz (ed.), *Cooperatives in Ethnic conflicts: Eastern Europe in the 19th and Early 20th Century* (Berlin 2006), s. 37–40.

Med fokus på språklig mobilisering pekar Torsten Lorenz på fyra olika faser i kooperativ organisering. Intressant nog kännetecknades de första centraleuropeiska kooperativen ofta av en samorganisering i termer av språk: i många flerspråkiga områden formades samorganiserade kooperativ. I ett senare skede intresserade sig enligt Lorenz de grupper ur intelligentsian som engagerade sig i nationella frågor även för andelsverksamhet. Som en tredje fas framhåller Lorenz den täta sammankopplingen mellan språklig och kooperativ mobilisering. Som det sista skedet i schemat lyfter han fram det ofta starka statliga stöd för kooperativ som fanns i de nya nationalstaterna efter första världskriget.¹⁴ Också i de nordiska länderna stärktes Kooperationen av olika slag av statliga åtgärder under mellankrigstiden.¹⁵

Således resonerar Lorenz kring ekonomisk nationalism, d.v.s. de olika sätt på vilka den ekonomiska verksamheten formades och användes för att stärka nationella gruppers oberoende och enhet.¹⁶ Han framhåller att den indelning i faser som karaktäriserar kooperativens organisering i flerspråkiga områden i många avseenden liknar den periodisering som den tjeckiske historikern Miroslav Hroch gjort upp för att beskriva nationell mobilisering. I den sedermera kända och ofta

14. Lorenz, 'Introduction', s. 18–19.

15. Kuisma et al., *Kansan Talous*, s. 156–157; Flemming Just, 'Nordisk jordbrukskooperation: en komparation af institutionel udvikling', Reine Rydén (red.), *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 2004); Olof Brandesten, 'Lantbruks-föreningar, Mejeri-förenings-bolag och andra former', Rydén (red.), *Jordbrukarnas kooperativa föreningar*, s. 143–44; Harald Espeli, 'Bøndernes intresseorganisasjoner i Norge siden midten av 1800-tallet', Rydén (red.), *Jordbrukarnas kooperativa föreningar*, s. 54–58. Jfr Anu Mai Köll, *Peasants on the World Market, Agricultural Experience of Independent Estonia 1919–1939* (Stockholm 1994).

16. Lorenz, 'Introduction', s. 9–10, 18–19. För estniska exempel, se Anu-Mai Köll, 'Co-operatives as part of the national movement', Torsten Lorenz (ed.), *Cooperatives in Ethnic conflicts: Eastern Europe in the 19th and Early 20th Century* (Berlin 2006), s. 46–47; jfr Anu Mai Köll, 'Agrarianism and ethnicity', Helga Schultz & Eduard Kubu (eds.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (Berlin 2006). För andra exempel, se t.ex. Catherine Albrecht, 'Nationalism in the co-operative movement in Bohemia before 1914', Lorenz (ed.), *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 215–227. Bland exemplen kan också ukrainsk särorganisering i Österrike-Ungern nämnas, i Galizien skapades rutenska kooperativ helt fristående från polska och judiska organisationer. Här fick Kooperationen en stark nationsbyggande uppgift. Piotr Wawrzenuk, 'Agents of "true emancipation": Ukrainophile Ruthenian co-operatives in Eastern Galicia 1904–1914', Piotr Wawrzenuk (ed.), *Societal Change and Ideological Formation among the Rural Population of the Baltic Area 1880–1939* (Huddinge 2008).

använda indelningen beskriver Hroch en första fas med intresse för kultur och språk. Den följs av en fas då en grupp aktiva pläderar för nationstanken. Det sista skedet kännetecknas av ett ökat folkligt gen-svar.¹⁷

Influerad av Torsten Lorenz schema placerar jag in Enighetens uppkomst i de sätt på vilka Kooperationen organiserades i språkliga termer i Finland¹⁸ och fäster uppmärksamhet vid sambandet mellan den svenska nationsrörelsen och Kooperationen¹⁹. Dessutom var även statliga myndigheter och de halvstatliga nätverken av hushållningssällskap viktiga för introduktionen av kooperativ i Finland. Här organiserades kooperativ verksamhet både två- och enspråkigt. I initialskedet samlades finländsk Kooperation under den stora paraplyorganisationen Pellervo. Den kooperativa verksamheten riktades även till landets svenskspråkiga minoritet, och under 1900-talets två första decennier fungerade andelslagen främst inom ramen för tvåspråkiga organisationer. Målet var att samla jordbrukare och arbetare oberoende av språk. År 1916 splittrades konsumentkooperationen i en socialistisk och en s.k. neutral del. Inom ramarna för Pellervos verksamhet formades Svenska andelsdelegationen år 1916, bl.a. på initiativ av förbundet för de svenska lantbrukssällskapen i Finland.²⁰ Tre år senare, år 1919, grundades Finlands svenska Andelsförbund, en paraplyorganisation som då beskrevs som en självständig svensk broderorganisation till Pellervo. Den största organisationen inom konsumentkooperationen, det s.k. neutrala eller icke-socialistiska centrallaget för handelslagen²¹ i Finland (CHF/SOK), fungerade på tvåspråkig basis. Två viktiga

-
17. Se även Miroslav Hroch, 'Bauern und Agrarfrage in den nationalen Bewegungen Mitteleuropas', Helga Schultz & Angela Harre (hrsg.), *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960* (Wiesbaden 2010), s. 90–96.
 18. För en uppsummerande diskussion kring forskning om sambandet mellan nation och språk i Finland, se Jennica Thylin-Klaus, "Den finländska svenskan" 1860–1920. *Tidig svensk språkplanering i Finland ur ett idéhistoriskt perspektiv* (Åbo 2012), s. 54–71.
 19. Få forskare har studerat det finlandssvenska nationsbygget ur ekonomiskt perspektiv och med fokus på ekonomisk nationalism. För en diskussion om ekonomisk nationalism på finländsk botten, se t.ex. Marko Paavilainen, *Kun pääomilla oli mieli ja kieli* (Helsinki 2005).
 20. *Andelsvärksamhet i Finland 1916*, Pellervos årsbok XVI (Helsingfors 1919), s. 32–33.
 21. Ordet handelslag används främst i finlandssvenska sammanhang. Jfr Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman, 'Introduction', Mary Hilson et al. (eds.), *Co-operatives and the Social Question: The Co-operative Movement in Northern and Eastern Europe, c. 1880–1950* (Cardiff 2012), s. 5–6.

kooperativa producentorganisationer, Valio och Enigheten, har dock fungerat enligt språklig uppdelning från 1920-talet till 1990-talet.

Andelsmejerier i svenskbygderna

Grundandet av andelsmejerier förändrade formerna för lantbruksbefolkningens ekonomiska verksamhet. Med hjälp av kooperativ organisation lyckades man förbättra förutsättningarna för smörproduktion, höja kvaliteten och bättre möta marknadsfluktuationerna. De flesta svenskspråkiga andelsmejerierna verkade på Åland och i Österbotten. Just i dessa områden hade en rad bondeägda mejerier fungerat redan på 1890-talet. Ofta grundades de första marknadsinriktade mejerierna i anslutning till herrgårdar, men både på Åland och i Österbotten var de tidiga mejerierna bondeägda, och flera av de små mejerierna som grundades i slutet av 1800-talet saluförde sitt smör på en internationell marknad. Några av dessa kallades redan då för andelsmejerier och de fungerade på andelsgrund. År 1891 grundades t.ex. Broända andelsmejeri i Kronoby, och fr.o.m. år 1897 fungerade ett andelsmejeri i Jippo.²² Även i Purmo fanns ett litet mejeri som använde namnet andelsmejeri. I mitten av årtiondet etablerades många mejerier på Åland. Vid den här tiden fanns 18 mejerier på Åland och en mejeriförening grundades år 1895.²³

Det fanns en tydlig skillnad mellan äldre bolagsformer och andelsformen. Enligt de regler som skisserades i den tidiga broschyren *Om Andelsmejerier* (1893)²⁴ deltog medlemmarna i bolaget utgående från sitt kapital, i det här fallet antalet kor. Enligt den nya lagstiftningen och den mall som Pellervo-sällskapet introducerade var medlemskapet individuellt och – vilket betonades – ”demokratiskt”; oberoende av insatt kapital hade varje medlem en röst. I en av de broschyrer som spreds beskrevs andelsmejeriet som en smörfabrik ägd av mjölkpro-

22. Jfr Matti Peltonen, *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysmys Suomessa* (Helsingfors 1992), s. 144–147; Christian Nylund, *Från isvattenmetod till andelsmejeri. En mikrohistorisk studie av mejeridriftens och smörexportens utveckling i Kronoby ca 1870–1906*, avhandling pro gradu i nordisk historia, Åbo Akademi 2012.

23. Mattsson, *Huvuddragen av Mejeriförbundsverksamheten*, s. 6, 10; Karlsson, *Andelslaget Jakobstads Mjölcentral*, s. 53–54; Ann-Catrin Östman, 'Traditions of gender, class, and language: Cooperative organizing in a Finland-Swedish community', Piotr Wawrzyniuk (ed.), *Societal Change and Ideological Formation among the Rural population of the Baltic Area 1880–1939*, Studia Baltica Serie II:2 (Södertörn 2008), s. 169–185.

24. Gösta Grotenfelt & Arthur Granström, *Om Andelsmejerier* (Åbo 1893).



År 1903 grundades Purmo Andelsmejeri. Ett flertal av medlemmarna i det nya andelslaget hade tidigare varit delägare i äldre bolagsmejerier. Redan under de första åren besökte representanter för Pellervo-sällskapet och lantbrukssällskapet mejeriet. Bilden är från 1920-talet. Foto: Överpurmo hembygdsförenings arkiv.

ducenterna. Den här fabriken skulle ge högsta möjliga pris åt sina leverantörer.²⁵ En riktig andelsman, ett begrepp som ofta användes i svenskspråkiga texter i Finland, skulle visa solidaritet och lova att alltid leverera till mejeriet. Dessutom var de krav som ställdes på mjölken höga: den skulle vara ren och ha en hög fetthalt. Likaså skulle arbetet i mejerierna utföras på ett professionellt sätt, och det var viktigt att få utbildad personal till andelsmejerierna. Detta skulle garantera att det producerade smöret var av hög kvalitet och att det därigenom kunde säljas till ett bra pris.

Många av de äldre österbottniska bolagsmejerierna omvandlades till andelsmejerier, inte sällan i samband med att ny teknik införskaffades och mejeribygnaden moderniserades.²⁶ Det här var också ett sätt

25. *Andelsmejeriet. Handbok i dess upprättande och förvaltning*. Andra fullständig omarbetade upplagan. Första häftet. Pellervo-Bibliotek N:o 3 (Helsingfors 1908), s. 6.

26. I sin bok om mejeriväsendet i Österbotten ger Oscar Lingonblad flera exempel på omvandlingar av det här slaget. Förutom mejerierna i Jeppo och Kronoby nämner han bl.a. mejerierna i Kovjoki, Vörå och Yttermark. Lingonblad, *Mejeriet mitt i byn*, s. 24–27. I Purmo omvandlades tre bolagsmejerier till andelsmejerier, och här byggde den kooperativa organiseringen i hög grad på äldre former för ekonomisk samverkan. Ann-Catrin Östman, 'Women's work and masculine ideals – co-operative organizing and economic agency', Vicente Pinella, *Markets and Economic Change in Europe From the 13th to 20th Century* (Turnhout 2009).

att få in mera kapital. Även Arvid Rosenberg, den statliga instruktör som samarbetade med Valio, verkade för ombildande av gamla bolagsmejerier. Bl.a. Purmo Andelsmejeri, som grundades år 1903, utgick från ett tidigare mejeri men omvandlades till andelsmejeri på inrådan av Rosenberg. Likaså omvandlades andra äldre mejerier i samma kommun senare till andelslag: motsvarande omändringar genomfördes år 1915 på Vilobacka och i byn Åvist år 1918.²⁷ I dessa fall förefaller det ha varit så att man valde andelsmejeriformen när bolaget behövde kapital. Kring år 1905, det år då Valio grundades, uppstod flera andelsmejerier i Österbotten, och sammanlagt fanns här då tolv andelsmejerier. Också under åren 1913–1917 grundades nya mejerier samtidigt som flera av de äldre övergick till andelsformen.²⁸

Många av de andelsmejerier som grundades i början av 1900-talet blev kortvariga. Konkurer var förhållandevis vanliga, och åren 1908–1909 fördes en diskussion i tidskriften *Pellervos* spalter om hur man kunde göra andelsmejerierna mera livskraftiga. I svenska Österbotten, där en del av andelsmejerierna hade sina rötter i äldre bolag, kom dock andelsmejerierna att bli förhållandevis funktionsdugliga och långlivade.

I svenskspråkiga Nyland fanns få andelsmejerier. Också här verkade mejerier, men vanligen med en annan bolagsform. På initiativ av Nylands svenska lantbrukssällskap grundades Jordbrukarnas Mjölkcen-tral år 1907, ett bolag som förmedlade mjölkprodukter i Helsingfors.²⁹ I landskapet fanns även äldre godsmejerier som hade fungerat som uppköpsmejerier. Eftersom här fanns en större marknad var behovet av export inte lika påtvinget. I Åboland, eller den region som under den här perioden gavs den benämningen, verkade några få andelsmejerier, bl.a. i Pargas, Kimito och Nagu. På Åland var situationen en annan. Också här omvandlades många äldre bolagsmejerier till andelsmejerier och i början av 1910-talet verkade tolv andelsmejerier här.

Andelsmejeriernas organisatoriska förankringar

I Finland hade språket ingen större särskiljande betydelse när de kooperativa idéerna presenterades och spreds under 1890-talet. År 1893 publicerades *Om Andelsmejerier* på både svenska och finska. Boken

27. Se Östman, 'Traditions of gender'.

28. Karlsson, *Andelslaget Jakobstads Mjölkcen-tral*, s. 54.

29. Kim Björklund, *Nylands svenska lantbrukssällskap 1856–2006* (Helsingfors 2005), s. 158.



År 1926 blev Kimito Andelsmejeri medlem i Centrallaget Enigheten. Andelsmejeriet hade inlett sin verksamhet 1906 och under de första 20 åren levererades produkterna, både smör och ost, till Valio. Kimito Andelsmejeri och Pargas Andelsmejeri var de första mejerierna från södra Finland som anslöt sig till Enigheten. Här ett foto av Kimito Andelsmejeri taget på 1980-talet. Foto: Carl Granberg. Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi, Etnologiska samlingarna KIVÅ B45128. Tillhör Finska Hushållningssällskapets deposition.

var skriven av två agronomer, Gösta Grotenfelt och Arthur Granström, båda verksamma vid Mustiala. Deras text hade vunnit en pristävling som hade arrangerats av Finska Hushållningssällskapet och den utgavs i Åbo. År 1898 publicerades den åländske juristen Axel Granströms bok *Om kooperativa självhjälpsföreningar* i Mariehamn och följande år utgav Kansanvalistus-seura en finskspråkig version. Granström hade fått stipendium från finländska myndigheter för resor i syfte att studera ekonomiska föreningar. Granström deltog även i planeringen av den lag om Kooperation som antogs år 1901.³⁰

Också innan lagstiftningen om andelsverksamhet trädde i kraft 1902 verkade andelsföreningar i Finland. Redan på 1860-talet fungerande mindre konsumentkooperativ, och som redan framgångsrikt använde en del av bolagsmejerierna andelsmejeriformen på 1890-talet. År 1895

30. Kanske även Axel Granströms relativa osynlighet i historieskrivning kring Kooperation kan tolkas ur språkligt perspektiv. Hans roll i utformningen av lagstiftningen var central. I finsk historiografi omnämns hans namn enbart i förbigående eller förblir osynligt. Se *Kansan Talous*, s. 84; Seppo Simonen, *Pellervolaisen osuustoiminnan historia* (Helsinki 1949), s. 64–65.

inledde Labor, en svenskspråkig konsumentförening för jordbrukare, sin verksamhet.

År 1899 grundades Pellervo-sällskapet som under två decennier verkade på både finska och svenska. Sällskapets uppgift var ideell: man skulle sprida kunskap om andelsidén men inte idka konkret, ekonomisk verksamhet. Att kooperationsverksamheten blomstrade som en del i kampen mot förryskningen har ofta påtalats. År 1899 hade Finland drabbats av missväxt och man talade om hotande svält. Men samtidigt fanns ett politiskt hot, d.v.s. de förryskningsåtgärder som vidtogs från rysk sida. När den kooperativa organisationen grundades påtalade man bägge hoten, och andelsidén kopplades till såväl ekonomi och politik som social verksamhet. Kring organisationen samlades ett stort antal människor, de flesta ur en grupp som kan kallas för bildningsborgerskap. För den här gruppen framstod det som viktigt att stärka de lägre klassernas ekonomi. En av drivkrafterna utgjordes av tanken på att den politiska situationen skulle bli mera stabil om lantbefolkningens ekonomiska situation förbättrades. I det här avseendet påtog sig organisationen en nationell roll, men i övrigt skulle den kooperativa rörelsen vara neutral i politiskt hänseende.

Ideologiskt kan många av de nya kooperativa rörelserna placeras in mellan liberalism och socialism; eftersom andelsverksamheten ansågs lindra problem förknippade med en långt driven kapitalism, kunde den även utgöra ett skydd mot socialism. Tankar av det här slaget präglade även den typ av kooperativ ideologi som introducerades i Finland kring sekelskiftet 1900. Till den ledande personen i Pellervo utkristalliserades snabbt Hannes Gebhard, en disputerad historiker med stort intresse för jordfrågor. Sällskapet engagerade sig i alla former av kooperativ verksamhet, både urbant och ruralt. Man verkade för både producent- och konsumentkooperativ. Till en början ansågs den finländska landsbygden vara för outvecklad för handelslag, men man ivrade tidigt för grundandet av andelskassor. Pellervo-Sällskapet lyckades samla en rad personer ur bildningsskiktet för att sprida den här idén under 1900-talets första år. Budskapet om Kooperationen skulle spridas till folket av landsbygdens bildade grupper, av folkskollärare och studenter. Ganska snart anställde sällskapet även egna instruktörer.

Snabbt byggdes en effektiv centralorganisation upp, och den finländska rörelsen har ansetts vara mera centraliserad och toppstyrd

än motsvarande rörelser i andra länder.³¹ Tidigt initierade sällskapet som grundats som en kunskapsförmedlande organisation ekonomiskt inriktade organisationer. Redan år 1903 grundades en centralorganisation för andelskassorna, och år 1904 skapades inköpsandelslaget Hankkija, specialiserat på förmedling av jordbruksmaskiner och -förlösheter.³² Planer på en gemensam smörexportaffär för hela landet presenterades år 1904 i tidskriften *Pellervo*. I en artikel omtalades Valio i termer av en ”nationell uppgift”; bolaget skulle främja ekonomin, medföra social frigörelse och utföra ett sedligt ”resningsarbete”.³³

Många av de publikationer som sällskapet spred i början av 1900-talet utgavs på både svenska och finska. Det här gäller även Gebhards skrift *Andelsvärksamhet bland Jordbrukarena! Tre föredrag* som utkom år 1899 och som fick stor betydelse för Kooperationen i Finland. I sällskapet Pellervos första styrelse var hälften av delegaterna svenskspråkiga. Det här kan tolkas mot bakgrund av bildningselitens språkliga fördelning vid den här tidpunkten. Men även tanken på att sällskapet skulle samarbeta med den redan existerande konsumentföreningen för jordbrukare, Labor, har nämnts som orsak. Bland de svenskspråkiga fanns Gösta Grotenfelt som i konkurrens med Gebhard utnämns till professor i jordbrukslära. Mellan Pellervo och Labor utvecklades en konflikt, och bl.a. Gebhard ansåg att Labor inte verkade enligt kooperativa principer.³⁴ Ungefär samtidigt fördes en diskussion om Kooperationens roll och utformning i svenskspråkiga tidningar. Grotenfelt, som nu hade avgått från Pellervo-sällskapets styrelse, menade i ett inlägg att man inom Kooperationen för starkt betonade det ideologiska på bekostnad av fackkunskap och ekonomiska insikter. Han ansåg att kunskap om andelsidéer och entusiasm behövdes, men han ville framför allt förmedla fackkunskaper.³⁵ I den

31. För en diskussion, se Hilson et al., 'Introduction', s. 4. Jfr Niels Finn Christiansen, 'Between farmers and workers: Consumer cooperation in Denmark, 1850–1949', Ellen Furlough and Carl Strikwerda (eds.), *Consumers Against Capitalism: Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840–1940* (Lanham 1999), s. 221–239.

32. Se t.ex. *Kansan Talous*, s. 255–258.

33. *Pellervo* (tidskriften) 1905:8, s. 210; jfr *Pellervo* 1906:1, s. 2–3.

34. Aulis J. Alanen, *Hannes Gebhard* (Helsinki 1964), s. 219–232; *Kansan Talous* 1999, s. 12–17. Även senare framfördes kritik mot just Labor från kooperativt håll, också av FSA. *Finlands svenska Andelsförbunds årsberättelse 1920* (Helsingfors 1921), s. 10–18.

35. Utgående från sökordet Andelsrörelse i den Grotenfeltska samlingen, *Hbl* 8.4.1904; *HforsP* 19.4.1904, 21.04.1904; *HforsP* 23.4.1904; *Hbl* 29.4.1904; *Hbl* 7.7.1905, Brages Pressarkiv.

Hannes Gebhard

Andelsvärksamhet

bland

Jordbrukarena!



Helsingfors

Förlagsaktiebolaget Otava

Den första pamfletten som Pellervo-sällskapet gav ut fick en stor spridning. Liksom många andra av sällskapets broschyrer publicerades den både på svenska och på finska. Författaren, Hannes Gebhard, hade en central position i sällskapet. Hans hustru, Hedvig Gebhard, ansvarade för utgivningen av den svenskspråkiga tidskriften.

här diskussionen, där språkliga aspekter spelade en undanskymd roll, kritiserades främst en form av kooperativ verksamhet som ansågs vara för dogmatisk. Uttalat innehöll dessa texter inget försvar för privat handelsverksamhet, men möjligtvis kan också sådana tankegångar ha legat bakom kritiken.

Pellervos tidskrift publicerades på två språk ända fram till år 1919 då Finlands svenska andelsförbund grundades. Tidskriften *Pellervo* berörde inte enbart mejeriverksamhet, men den riktades främst till landsbygdens jordbrukare och handlade i stor utsträckning om andelsverksamhet på ”jordbrukets område”. Tidskriften skulle förmedla kunskap och stärka tron på den kooperativa idén. Delvis ingick här samma material som i den finskspråkiga tidskriften. De bägge utgåvorna förefaller vara ganska likadana. Det finska provnumret utgavs 1899 (med en upplaga på 100 000), det svenska följande år med en upplaga på 25 000 (för ca 250 000 personer). Räknat i sidantal var den svenskspråkiga upplagan, som redigerades av Gebhards svenskspråkiga hustru Hedvig Gebhard³⁶, något mindre än den finskspråkiga. Upplagan varierade mellan 3 000 och 5 000.³⁷ Tidningen uppgavs ha många läsare i Österbotten.³⁸

Sällskapet Pellervo anställde en egen svenskspråkig instruktör 1905, men även tidigare hade sällskapet skickat ut instruktörer på den svenskspråkiga landsbygden och under åren 1899–1904 gjorde sällskapets instruktörer många resor på den svenskspråkiga landsbygden. Sommaren 1900 reste man ivrigt i de svenskspråkiga trakterna kring Åbo och i norra svenska Österbotten. År 1904 besökte konsulenter från Pellervo bl.a. Oravais, Närpes, Purmo och Vörå. De resande instruktörerna förefaller att ha varit tvåspråkiga, eftersom man under samma resor besökte både svensk- och finskspråkiga orter.³⁹

36. Riitta Mäkinen & Anna-Liisa Sysiharju, *Eteenpäin ja ylöspäin. Hedvig Gebhardin osuus ja toiminta* (Helsinki 2006), s. 89–95.

37. För uppgifter om tidskriften, se bl.a. *Andelsvärksamhet i Finland*, Pellervos årsbok I, 1899–1900 (Helsingfors 1900), s. 181; *Andelsvärksamhet i Finland*, Pellervos årsbok X (Helsingfors 1911).

38. *Pellervo* 1904:4, s. 105–106. När tidskriften *Pellervo* redovisade uppgifter om nya andelsmejerier blandade man mellan finskt och svenskt. Notiser om grundande av mejerier i östra Finland presenteras samtidigt med notiser från de svenska trakterna. Också de omfattande årsböckerna publicerades på svenska. I dessa blev presentationen av statistik allt omfångsrikare; just statistik ansågs kunna ge grunden för framsteg och utveckling.

39. *Andelsvärksamhet i Finland*, Pellervos årsbok II, 1901 och 1902 (Helsingfors 1903), s. 109.

Å Pellervos vägnar reste Juho Turvolainen och Väinö Axelsson i Österbotten i syfte att verka för ett ombildande av de fungerande bolagsmejerierna. I de tidiga texter som Pellervo-sällskapet publicerade uppmärksammades sällan bondesamhällets egna traditioner; vanligen beskrevs bondesamhället i ganska negativa ordalag, med betoning på det primitiva och outvecklade.⁴⁰ Just Axelsson, som ganska tidigt avgick från sällskapet, gav i dess första årsberättelse en positiv bild av äldre samarbetsformer. Enligt honom liknade de äldre, agrara samverkansformerna de kooperativa. Så här beskrev han mejeriverksamheten:

I Österbotten kommer associationens huvuduppgift otvivelaktigt att vara mejerirörelsens ordnande förmedelst andelslag. De tidigare bolags- och uppköpsmejerierna hafva äfven för den demokratiska österbottningen indirekt visat vägen till andelsvärksamhet. Långa tider hafva redan österbottningarna här och där sökt steg för steg tillämpa andelsprincipen på sin mejerirörelse. Det behöfves därför knappast annat än en lag om andelsvärksamhet och mönsterstadgar för andelsmejerier för att andelsvärksamhet skall vara i fullt flor på mejeriområdet i Österbotten, hvilket kommer att blifva en säker bas äfven för annan andelsvärksamhet.⁴¹

År 1906, efter att smörexportbolaget Valio hade grundats, utgavs en ny mejerirelaterad tidskrift på två språk. Den sjätte januari 1906 utkom det första numret av *Finlands mejeritidning*. Den finskspråkiga utgåvan hette *Suomen meijerialous*. Till skillnad från tidskriften *Pellervo* riktades den i första hand till personer verksamma inom mejeribranschen och den förmedlade uppgifter om priser och försäljningskanaler. Också den här tidskriften betonade andelsverksamhet och ansåg sig främja andelsmejeriverksamhet. Tidningen utkom i Hangö. Härifrån exporterades stora delar av det smör som producerades i Finland, och i staden verkade en rad privata smörexportbolag.

Kring den kooperativa verksamheten fungerade en rad av organisationer och statliga instanser. Tanken var att Kooperationen skulle

553–554; *Andelsvärksamheten i Finland*, Pellervos årsbok III, 1903 (Helsingfors 1904), s. 76; *Andelsvärksamheten i Finland*, Pellervos årsbok IV, 1904 (Helsingfors 1906), s. 86, 11–12.

40. Ann-Catrin Östman, 'Civilizing and mobilizing the peasantry: Co-operative organization and understandings of progress and gender c. 1899–1918', Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (eds.), *Co-operatives and the Social Question: The Co-operative Movement in Northern & Eastern Europe 1880 to 1950* (Cardiff 2012), s. 126–129.

41. *Andelsvärksamhet i Finland*, Pellervos årsbok I, s. 212.

verka oberoende av statliga myndigheter, men i Finland präglades verksamheten tidigt av ett nära samarbete med statliga myndigheter.⁴² I svenska Österbotten fanns ett fungerande samarbete mellan Pellervo, hushållningssällskapen och den statliga mejeriinstruktören – en tjänst som sedan 1897 hade innehaft av agronomen Arvid Rosenberg.⁴³ År 1904 splittrades Vasa lantbrukssällskap på språkliga grunder och nu skapades Österbottens svenska lantbrukssällskap, och även det lantbrukssällskap som verkade i Nyland hade en stark svenskspråkig profilering. Men även efter detta samarbetade det svenskspråkiga lantbrukssällskapet med Pellervo-sällskapet. När en svenskspråkig konsulent skulle utnämnas 1905 diskuterade sällskapet med representanter för de svenska hushållningssällskapen. Åke Lönnberg blev Pellervos första svenskspråkiga konsulent och tjänsten övertogs senare av Finska hushållningssällskapets instruktör Åke Bremer.⁴⁴

Tvåspråkigt mejerisamarbete i Österbotten

Vad gäller året 1905 är utgångsfrågan – Valio eller Enigheten? – egentligen fel ställd. Mejerierna kunde ha valt bägge alternativen, d.v.s. både valt medlemskap i Valio och grundat ett eget mejeriförbund. Att man skulle skapa mejeriförbund var något som Sällskapet Pellervo hade föreslagit 1904 och mejeriförbunden skulle fungera på ett annat plan än det landsomfattande smörexportbolag som man samtidigt initierat. Medan det senare skulle stå för försäljningen, skulle mejeriförbunden förbättra nivån på mejeriarbetet och personalens yrkeskunskap.⁴⁵ Genom tidskriften *Pellervo* hade man flera gånger pläderat för grundandet

42. *Kansan Talous*, s. 92–97. Jfr Hannu Huvinen, 'Nylands läns finska lantbrukssällskap 1897–1923', Reine Rydén (red.), *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 2004), s. 73–78; För liknande exempel från andra länder, se t.ex. Fredrik Eriksson et al., 'The mirror of agrarian modernity', Dietmar Müller and Angela Harre (eds.), *Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Innsbruck 2010), s. 178–179; *Making Peasants Backward: Agricultural Cooperatives and the Agrarian Question in Russia, 1861–1914* (London 1999).

43. Jag har förgäves sökt efter den statliga mejeriinstruktören Arvid Rosenbergs rapporter till Lantbruksstyrelsen, Serie Aa 11–14, Bref – och supplikdiarie Aa 11–13, Lantbruksstyrelsen, Riksarkivet. Rapporterna är diarieförda men de insända rapporterna har gallrats ut.

44. *Andelsvärksamheten i Finland*, Pellervos årsbok V, 1905, s. 47; *Andelsvärksamheten i Finland 1913 I*, Pellervos årsbok XIII, 1914, s. 5

45. *Andelsvärksamheten i Finland*, Pellervos årsbok IV, 1904, 1906, s. 44–45.

av lokala mejeriförbund som skulle främja verksamhetens ”rationella bedrivande”, mejeriernas effektivitet och i slutändan smörets kvalitet. Enigheten var ett av de första mejeriförbunden som grundades i Finland, av allt att döma det andra i ordningen.⁴⁶

För medlemskap krävdes en kooperativ organisationsform. Förutom detta skulle mejerierna vara ”förstklassiga” och kvaliteten på det smör som tillverkades hög.⁴⁷ Man förespråkade ”ett intimare samarbete bland jämnställda mejerier”.⁴⁸ Av mejeriförbundet Enighetens medlemsmejerier låg de flesta i norra svenska Österbotten, och ett ökande antal mejerier anslöt sig till organisationen. Följande siffror visar antalet medlemsmejerier:⁴⁹

1906	12
1911	11
1912	12
1915	13
1917	17
1918	17
1919	16
1920	18

Enigheten fungerade som ett kunskapsförmedlande och samordnande organ, och förbundet fick statsunderstöd. I synnerhet under de första tio åren hade man ett omfattande samarbete med det finsk-österbottniska mejeriförbundet Muurahaiset. Tillsammans anställdes förbunden mekaniker, sekreterare och instruktörer. En av dessa dog i tjänst:

Yrjö Wirkki finnes ej mera till, ty den 13 maj 1912 kom han under tåget å Bennäs station och dog till följd av blodbrist följande dag. Han dog i utöfvandet af sin befattning som sekreterare vid mejeriförbunden Enigheten och Muurahaiset, hvilken befattning han tillträdde den 17 maj 1910.⁵⁰

46. Pellervo 1906, s. 2–3, 54. Jfr Pellervo 1905, s. 198.

47. Jakobstad 3.2.1906; Vasabladet 11.12.1906.

48. Mejeriförbundet Enigheten 1915, s. 3.

49. Mejeriförbundet Enigheten 1911 (Gamlakarleby 1912), s. 4; Mejeriförbundet Enigheten 1912 (Gamlakarleby 1913); Mejeriförbundet Enigheten 1915, s. 9, 18; Mejeriförbundet Enigheten 1916–1917 VIII (Gamlakarleby 1922), s. 5; Berättelse över Mejeriförbundet Enighetens verksamhet 1918 (Gamlakarleby 1922), s. 8–9; Berättelse över Mejeriförbundet Enighetens verksamhet 1919 (Gamlakarleby 1922), s. 22; Mejeriförbundet Enigheten 1920 (Gamlakarleby 1921), s. 9.

50. Mejeriförbundet Enigheten 1911, s. 15–16.

Hans uppgift hade varit att stärka andelsidén och mejeriernas ekonomi, medan de kringresande mekanikerna hjälpte mejerierna med användningen av modernt maskineri och tillämpningen av nya metoder.

Dessutom ansvarade de båda mejeriförbunden för den tvåspråkiga mejeriskola som inledde sin verksamhet i Gamlakarleby år 1910. Här utbildades ett stort antal mejerskor och mejerister. Skolan upphörde 1918, antagligen p.g.a. uteblivet statsstöd.⁵¹ Tillsammans organiserade förbunden årligen gemensamma tävlingar och smörutställningar. År 1906 anordnades exempelvis en utställning på societetshuset i Seinäjoki. Detta år höll styrelsen sex möten och enligt årsberättelsen ordnades två av dessa gemensamt med ”syskonförbundet Muurahaiset”.⁵²

Bägge namnen, Enigheten och Muurahaiset, knöt an till kooperativ ideologi – till samarbetets och solidaritetens betydelse. Det finska förbundets namn, myrorna, ska dessutom förstås mot bakgrund av det samhällsevolutionära tänkande som präglade tidig kooperativ ideologi. När man sökte argument för Kooperation pekade man ofta på de ”naturliga” former för samarbete som fanns i djursamhället. För Enigheten var Pellervo-sällskapets arbete betydelsefullt. Enligt den första årsberättelse som finns att tillgå uppmanade förbundet sina medlemsmejerier att för sina medlemmars räkning prenumerera på tidskriften *Pellervo*.⁵³

Samtidigt figurerade både Enigheten och Muurahaiset ofta i *Finlands mejeritidskrifts* spalter. Här offentliggjorde förbunden ett flertal gånger kortfattade versioner av sina årsberättelser. Tidskriften publicerades i samarbete med privata smörexportbolag och riktades i första hand till mejeripersonal. Läsakretsen var således en annan än *Pellervo*-tidskriftens. Enligt undertiteln var detta en ”Tidskrift för mejerihandtering, smörhandel, kreatursskötsel och svinskötsel”. Innehållet var främst mjölkrelaterat: det handlade om rationell mjölk- och mejerihantering. Bland skribenterna märks bl.a. Gösta Grotenfelt. Den statliga mejeriinstruktören Arvid Rosenberg, som även verkade för

51. Berättelse över Mejeriförbundet Enighetens verksamhet 1919, s. 29; Mattson, *Huvud-dragen*, s. 16–18. Den nya svenskspråkiga skola som grundades år 1928 flyttade till Vasa i slutet av 1930-talet.

52. *FMT* 1907:13.

53. *Mejeriförbundet Enigheten* 1911, s. 5.

kooperation i olika former, medverkade ofta i den tidskrift som utgavs i Hangö. Från Pellervos sida ansåg man att tidskriften var ägnad att tjäna privata bolags syften. Valio annonserade ofta i mejeritidskriften, även om det i tidskriften många gånger framfördes kritik mot dess strävan efter en monopolställning. Tvivelsutan finansierades tidskriften av olika bolag, men också mejeriförbunden betalade för utgivningen. Tidskriften publicerade varje vecka prisrapporter från de nygrundade mejeriförbunden. På så vis ville man ge offentlighet åt de priser som betalades av olika smörexportbolag, något som man ansåg skulle främja prisbildningen och konkurrensen.⁵⁴ Informationsspridningen var således ett viktigt medel för att stärka handeln.

Samtidigt som man betonade kooperativ anda på andelsmejerinivå, godtog mejeriförbunden inte den försäljningskanal som den centrala andelsorganisationen skapat. I slutet av år 1906 diskuterade det mejeriförbund som grundats i södra finska Österbotten, Muurahaiset, planer på egen smörexport. Från det finskösterbottniska förbundets sida menade man att allt smör inte kunde säljas av ett bolag. Konkurrens ansågs viktig.⁵⁵ I ett sammanhang misstrodde man storlekens betydelse: ”Hvarför hafva de danska smörexportföreningarna icke sammanslutit sig till ett enda stort förbund?” Förbundet ville enbart sälja genom egna andelsaffärer om de på så sätt uppnådde fördelaktigare pris, men ”icke med uppoffrande af de sistnämnda ansluta sig till ett eller annat företag blott af den orsak, att det är baserad på andelsverksamhetens principer.”⁵⁶

Tidigt diskuterade man inom mejeriförbundet Enigheten möjligheterna att gemensamt sälja smör: ”bestyrelsen utsändt tvänne personer för att i St Petersburg, Viborg, Helsingfors och Tammerfors taga reda uppå, huru det blefve för förbundet lönande att på dessa orter anordna smörförsäljning.”⁵⁷ Upprepade gånger diskuterade de andels-

54. *FMT* 1907:8, s. 85–86, ”Med eftertryck vilja vi framhålla, något som för öfrigt Pellervos noggsamt borde veta, att Finlands Mejeritidning startades av konsulenter och andra mejerimän *jämte* smörexportörer, och att initiativet *icke utgick* ifrån de sistnämnda.” ”Vi söka tvärtom belysa föreliggande frågor från synpunkten af mejeriernas och mejerihandlingens intresse och i öfrigt intaga en så opartisk ståndpunkt som möjligt.”

55. Se t.ex. *FMT* 1906:51, s. 520.

56. *FMT* 1907:8, se även 1906:50.

57. *FMT* 1907:13.

mejerier som var anslutna till mejeriförbundet Enigheten samordnad försäljning; man ville således skapa en egen försäljningsorganisation. De här försöken förblev resultatlösa⁵⁸, men planerna var ambitiösa och även Englandsmarknaden lockade:

Vidare uttalades, att ifall en ny andelssmörexportaffär kommer till stånd, bör affärens ledare hafva praktik i smörets bedömning och sortering samt dess placering i England samt bör ledaren nödvändigt bo och leda affären i Hangö, och beslöt mötet att uppdraga åt sin bestyrelse att vidtaga alla åtgärder för att den nya exportföreningen i höst må kunna vidtaga med sin verksamhet.⁵⁹

Redan år 1907 väcktes förslaget att de österbottniska förbunden, d.v.s. Enigheten och Muurahaiset, tillsammans kunde starta en gemensam smörförsäljning. Initiativet var antagligen Arvid Rosenbergs, och den här frågan aktualiserades upprepade gånger, även 1912 då det nya smörexportbolaget Oma lockade en del av de finskösterbottniska mejerierna. Senare när smörförsäljningsbolaget Enigheten grundats beskrevs det gemensamma arbetet på ett positivt sätt: ”Oaktat skiljaktigheter i språket har detta samarbete burit goda frukter och städse varit angående och förståelsefullt.”⁶⁰

Östermyra 1905 – möte mellan olika former för handel

Hur skulle smöret avyttras? Den här frågan ventilerades ofta av andelsmejerierna i Österbotten, där hemmamarknaden visserligen var växande men ändå förhållandevis liten. En stor del av det smör som såldes i Finland vid den här tiden exporterades, främst till England. Smörexporten var också mycket viktig för den finländska ekonomin – en stor del av exportvarorna härrörde från just jordbruket.⁶¹ Valio grundades som smörexportandelslag 1905, och i december samma år besökte dess representanter Österbotten. På mötet som ordnades i Seinäjoki den 28 december samlades representanter för både finskspråkiga och svenskspråkiga andelsmejerier i Österbotten. De svenskspråkiga valde – som framgått – att inte bli medlemmar i Valio. Följande dag möttes man igen, nu på Arbetets vänners lokal i Vasa. Då beslutade

58. Se t.ex. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 4.

59. *FMT* 1907:13.

60. *25-årsberättelse över Mejeriförbundet Enighetens verksamhet* (Gamlakarleby 1931), s. 32.

61. Se t.ex. Peltonen, *Talolliset ja torpparit*, s. 166–175; Ojala & Nummela, 'Feeding economic growth', s. 66–67.

man sig för att grunda ett svenskspråkigt mejeriförbund. Från mötet finns inga samtida källor. Så här beskrivs det svenskösterbottniska mejeriförbundets grundande i den källa som ligger närmast i tid, en notis i dagstidningen *Jakobstad*:

Representanter för svenska Österbottens förstklassiga andelsemejerier voro samlade till möte i Arbetets vänners lokal i Vasa den 25 januari för bildandet av ett gemensamt mejeriförbund benämndt "Enigheten".⁶²

Bland de aktiva fanns enligt notisen Arvid Rosenberg, och mejeriinstruktören som även hade vistats i Danmark var antagligen pådrivande. Enligt tidningsnotiser gick mötet av stapeln på samma plats där Österbottens svenska lantbrukssällskap samtidigt höll ett möte. Man samverkade således med det nygrundade svenskspråkiga lantbrukssällskapet, och i mejeriförbundets tidiga möten deltog även det här sällskapets direktör, agronom O. W. Slätis. Å sin sida verkade Rosenberg själv i ÖSL:s styrelse mellan åren 1907 och 1936.⁶³ Samarbetet mellan mejeriförbundet och lantbrukssällskapet behöver inte enbart relateras till språklig mobilisering. När sällskapet Pellervo skisserade upp planer för regionala mejeriförbund ville man att dessa skulle samverka med lantbrukssällskap; mejeriförbunden skulle helst följa lantbrukssällskapens gränser.⁶⁴

I början var de statliga mejeriinstruktörerna mera positivt inställda till planerna på bildande av ett nationellt smörexportbolag än de ledande i Pellervo-sällskapet.⁶⁵ I Finlands mejeritidskrift förordade den statliga mejeriinstruktören Arvid Rosenberg medlemskap i centrallaget Valio.⁶⁶ I samma tidskrift beskrev Rosenberg sin förvåning över att de svenskösterbottniska mejerierna inte valde att bli medlemmar av det nya centrallaget, eftersom de enskilda mejeriernas representanter förefaller att ha varit inställda på just detta före det möte som ordnades i Seinäjoki.⁶⁷

62. *Jakobstad* 3.2.1906.

63. Jfr Johanna Bonäs, *Österbottens Svenska Lantbrukssällskap 1904–2004* (Vasa 2004), s. 237–241.

64. *Andelsvärksamheten i Finland*, Pellervos årsbok IV, 1904, 1906, s. 44–45.

65. Kari Hokkanen, *Maidon tie. Valio ja osuusmeijerijärjestö 1905–1980*, s. 40.

66. För en presentation av Rosenberg 1864–1951, *Biographica* 1107. Han var intresserad av Kooperation, och medverkade senare till grundandet av ett handelslag i Vasa.

67. *FMT* 1907:5, s. 55.

Så här kommenterades mejeriförbundets igångsättning tio år senare av den dåvarande sekreteraren för mejeriförbundet M. A. Hellsten:

Dessförinnan hade några förberedande möten hållits, såväl å förstnämnda ort som i Seinäjoki. Å mötet på sistnämnda ställe diskuterades även frågor om de svenska mejeriernas inom Österbotten anslutning till det under föregående år startade Smörexportandelslaget Valio.⁶⁸

I sin text berörde Hellsten inte språkliga aspekter, och i den historik över Enigheten som publicerades år 1929 lyftes en annan aspekt fram. Här omnämns en tveksamhet inför Valio. Enligt den här källan var man främst kritisk mot ”Valiodirektörernas” bristande möjlighet att garantera säkerhet eller borgen för det smör som man hade levererat. Så här beskrivs Seinäjokimötet i 25-årshistoriken:

Efter en livlig diskussion i saken, vari exportsammanslutningens nödvändighet bekräftades, lämnades dock tanken på anknytning till Valio. Beslutet fattades närmast på grund av att direktörerna i Valio icke ställde någon godkänd borgen, oaktat de hade att handskas med penningssummor, uppgående hundrataltusen mark.⁶⁹

Frågan berördes i det referat från mejeriförbundets årsmöte den 20 mars 1907 som publicerades i mejeritidskriften. Där formulerade man sig kring Valio i liknande ordalag: centrallaget ansågs vara ett vågat experiment som åsamkat ”många affärsvana finska exportörer” stora förluster. Alltför stora mängder smör hanterades, ansåg man, av ovana aktörer. Inte minst misstrodde man de minuthandlare som bolaget hade i England.⁷⁰

Enligt den här förklaringen – publicerad i en tidskrift som kritiserade monopolambitionerna – handlade det om brist på tillit. Flera av de svenskösterbottniska mejerierna hade under en lång period, även innan lagen om andelsverksamhet trädde i kraft, exporterat smör via olika förmedlingsfirmor eller genom egna kontakter. Man var till en del van att handla på egna villkor. Inställningen till Valio synliggör således ett möte mellan en mera traditionell syn på handel, där tillit och kunskap om motparten var avgörande, och ett mera modernt synsätt som krävdes för delaktighet i ett större exportbolag. I det senare fallet förutsattes man lita på okända och anonyma aktörer. Det handlar tvi-

68. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 3.

69. 25-årsberättelse över *Mejeriförbundet Enighetens*, s. 5–6.

70. *FMT* 1907:13.

velsutan om att man från mejeriernas håll satte större tilltro till andra, redan etablerade förbindelser och kontakter. Och eftersom en del av andelsmejerierna i just svenska Österbotten redan hade fungerat en längre tid fanns det inkörda försäljningskanaler. Om de tidigare kontakterna främst hade knutits till svenskspråkiga handelsmän kan jag här inte uttala mig om. Men givetvis kan så ha varit fallet.

Så här skrev Rosenberg om sin förvåning efter att beslutet fattats: ”Att mejeriernas fullmäktige sedan ändrade åsikt berodde främst på ryktet, att Valio äfven gjorde partipolitik”⁷¹ Det sistnämnda kan, men behöver inte, tolkas i språkliga termer. Under dessa år påverkade även konflikter mellan olika finskspråkiga, borgerliga partier den kooperativa verksamheten, och Hannes Gebhardt ansågs bl.a. vara en ”statssocialist”⁷². I Österbotten fanns ett motstånd mot Valio, men detta förefaller att ha uttryckts tydligast på det andra inhemska språket. En debatt om centrallaget fördes i tidningen *Vaasas* spalter i december 1906. Även det finskspråkiga mejeriförbundet i Österbotten, Muurahaiset, som grundades kort efter Enighetens valde att stå utanför Valio. På mejeritidskriftens sidor framfördes hård kritik mot Valio av medlemmar i just Muurahaiset. Så här formulerades den år 1912 i den svenska upplagan av mejeritidskriften: ”Vi landsbor äro alls icke så blint böjda för att tro de där höglärda teorierna om konkurrensens obehöflighet på detta område, utan öfverväga saken ur praktisk förståndssynpunkt.”⁷³

Smörexportbolag i krigsekonomi

Krigsförhållandena förändrade förutsättningarna för verksamheten. Å ena sidan försvarades exporten till England, inte minst eftersom det neutrala Sverige år 1915 införde ett transitförbud. Men å andra sidan steg priserna på mat och mjölkprodukter, och även produkter av sämre kvalitet gick åt som smör i solen. I årsberättelserna klagade konsulenterna över att de höga smörpriserna minskade motivationen för att skapa ett gott smör. Samtidigt sågs de första krigsårens boom har förbättrat många av de lokala andelsmejeriernas ekonomi. Nu ökade också antalet mejerier, även om inte alla till fullo utövade sin verksam-

71. *FMT* 1907:5, s. 55.

72. *Kansan Talous*, s. 68–69.

73. *FMT* 1912:35, s. 356.

het i enlighet med andelsidén.⁷⁴ År 1915 hade Enigheten 13 medlemmar, och inom förbundets område verkade även fyra andra mejerisammanslutningar.⁷⁵

Under de exceptionella krigsåren stärktes Valios position: år 1914 stod centrallaget som hade ett stort kontor i Petrograd för 81,4 procent av den totala exporten från Finland.⁷⁶ Också Enighetens mejerier gjorde goda affärer i den ryska storstaden under krigsåren. I början av år 1915 var åtgången ”matt”, men ”några av förbundets mejerier som hade äldre förbindelser i Petrograd, kunde dock plasera sina märken ganska väl”.⁷⁷ Handeln blev livligare under ”passionsveckan”, men inte bara ortodoxt påskfirande utan även krigshändelserna stärkte kommersen: ”Den ökade flyktinginvasionen till Petrograd och vissa delar av Finland gjorde ytterligare efterfrågan på mjölkprodukter betydligt större än under vanliga år.”⁷⁸ Förbundets mejerier sades ha goda kontakter i staden: ”Under vanliga förhållanden fordrar Ryska marknaden ett speciellt smör ’Parisersmör’ vars karakteristiska kännetecken äro ’saltlöshet och kokt smak’. Tack vare tidigare förbindelser därstädes kunde våra mejerier genast tillgodose denna marknads behov.”⁷⁹

Även under världskriget förde medlemmar i de två österbottniska mejeriförbunden diskussioner om gemensam försäljning. År 1914 dryftade man gemensam försäljning till Petrograd där priserna var höga, och år 1915 försökte man gemensamt få till stånd smörexport via Vasa och Sverige.⁸⁰ Under krigsåren hade flera av de finskösterbottniska andelsmejerierna anslutit sig till centrallaget Valio, och av allt att döma saluförde alla de tolv åländska andelsmejerierna sitt smör via Valio fr.o.m. 1913.⁸¹ Under krigsåren var svängningarna i smörhandeln kraftiga och nu ökade även de statliga åtgärderna i betydelse.

74. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 13–17.

75. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 9, 18.

76. Hokkanen, *Maidon tie*, s. 51.

77. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 12.

78. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 13.

79. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 13.

80. *Mejeriförbundet Enigheten 1915*, s. 20.

81. *Hbl* 16.9.1915; *Åland* 1.5.1916; *FMT* 1913:16, s. 248, ”Sedan numera alla åländska mejerier sända sitt smör genom smörexportbolaget Valio, framhöll detta andelslags direktör A. Parviala att man var betänkt att till medlem i Valios förvaltningsråd inkalla ett ombud för Åland”. Inga uppgifter om den här periodens försäljningskanaler ges i Ann-Gerd Steinby, *Ålands centralandelslag 1921–2001* (Mariehamn 2001).

Kritik mot det växande smörexportlaget Valio framfördes från andra mejeribolag som ansåg att just detta drog nytta av exportregleringarna. Även från vänsterhåll granskades bolaget eftersom exporten höjde priserna på hemmamarknaden. För att trygga tillgången på hemmaplan begränsades utförseln, och för en tid förbjöds all smörexport av den socialistledda regeringen.⁸² Nu sattes också ett pristak på jordbruksprodukter, och de två österbottniska mejeriförbunden ordnade ett flertal gemensamma möten kring prisfrågan. Så här beskrevs ett möte som hållits i Lappo i den 20 januari 1916: ”Mötet öppnades af jordbrukaren E. Saari från Lappo med ett tal på finska och af jordbrukaren J. Storbjörk från Kronoby på svenska.”⁸³ Johannes Storbjörk fungerade vid den här tidpunkten som ordförande för mejeriförbundet.

I december år 1916 samlades återigen representanter för de österbottniska andelsmejerierna för att möta en ”Valiodirektör”. Denne använde både ideella och ekonomiska argument: han ansåg att Valio kunde bli en mäktig faktor ”för den jordbrukande klassen vid en allmän sammanslutning”. Ett tjugotal personer från elva av förbundets mejerier deltog i mötet, som refererades så här i den årsberättelse som kom att tryckas först 1922: ”Efter en rätt livlig diskussion fattade mötet följande beslut: mötet anser att den närvarande tiden ej är lämplig för en anslutning till Valio, av förbundets mejerier.”⁸⁴ Samma möte godkände styrelsens planer på en gemensam smörhandelsaffär.

Varför sade man återigen nej till Valio? I den här texten motiverades beslutet kortfattat med hänvisning till den ”närvarande tiden”, och med detta avsåg man antagligen de snabbt växlande förutsättningarna som präglade handeln. Fortsättningsvis förefaller handeln på Ryssland periodvis att ha varit förhållandevis lukrativ: också vad gäller år 1916 och början av revolutionsåret noterade förbundet de goda resultaten på den ryska marknaden.⁸⁵ Handlade det ännu en gång om att man satte stor tilltro till de egna ”förbindelserna”, omtalade i flera av årsberättelserna? Dessutom förefaller de ledande aktörerna i mejeriförbundet – dit förutom Rosenberg och Storbjörk även några av de anställda kanske kan räknas – ha velat behålla möjligheten att agera

82. Hokkanen, *Maidon tie*, s. 51–52.

83. *FMT* 1916:6.

84. *Mejeriförbundet Enigheten 1916–1917*, s. 7. (Den här årsberättelsen är tryckt år 1922.)

85. *Mejeriförbundet Enigheten 1916–1917*, s. 1.

självständigt på marknaden i en situation då priserna fluktuerade kraftigt.

I vilket fall som helst lades nu grunden för det smörexporterande andelslaget Enigheten. Under världskriget beviljade staten inte smörexportlicenser till enskilda mejerier, utan enbart till privata affärsmän och mejerisammanslutningar. Disponent Josef Anders Klemets tog till en början ansvar för mejeriförbundets förmedlingsaffär. Den verkade i Gamlakarleby, en centralpunkt för stora delar av mejeriförbundets verksamhet vid denna tidpunkt. I mars 1917 diskuterade mejeriförbundet stadgar för det planerade smörexportandelslaget. För förbundets anställda förändrades nu arbetsbilden; eftersom även smör av sämre kvalitet hade god åtgång lämnades ”den instruktiva sidan av verksamheten” och på vintern år 1917 engagerades förbundets sekreterare i arbetet med smörförmedlingsaffären.⁸⁶

Det var således en kaotisk krigs- och bristekonomi som inramade det svenskösterbottniska smörexportbolagets grundläggande. Turbulensen fortsatte. Efter marsrevolutionen föll rubelkursen och all export på Ryssland ställdes in. Med tanke på den rådande smörbristen stödköpte myndigheterna under sommaren en del av smöret. I augusti år 1917 förekom smörkravaller i Åbo och Helsingfors, och nu såldes en stor del av smöret på svarta marknaden. I augusti år 1917 upphörde Centrallaget Valio med sin verksamhet men den återupptogs i november samma år.⁸⁷

Kooperativ och språklig mobilisering

Ungefär samtidigt som det smörförsäljande centrallaget Enigheten såg dagens ljus skapades också nya plattformar för kooperativt samarbete bland svenskspråkiga. År 1916 grundades som redan framgått en svenskspråkig delegation inom Pellervo-sällskapet och 1919 grundades Finlands Svenska Andelsförbund. I mitten av 1910-talet fick andelsverksamhet en del uppmärksamhet i den svenskspråkiga pressen, inte minst i landsortstidningarna. *Åbo Underrättelser* menade att den svenskspråkiga landsbygdsbefolkningen inte hade samma ekonomiska vakenhet som den finskspråkiga. Från flera håll krävde man att den statsunderstödda organisationen Pellervo skulle utöka sin svenskspråk-

86. *Mejeriförbundet Enigheten 1916–1917*, s. 7, 10–11.

87. Hokkanen, *Maidon tie*, s. 54.

kiga verksamhet. Medan *Vasabladet* påtalade ”den svenska herremannaklassens bristande intresse” för saken, lyfte *Nya Pressen* fram den fanatism som sades präglade Hannes Gebhards starka tro på andelsidén.⁸⁸

Kring Kooperationens betydelse för det svenska i Finland utspann sig en mindre diskussion i den lilla, ettriga *Östsvensk tidskrift* år 1917, en tidning som utgavs av en grupp unga, radikala svenskhetsförespråkare.

Man behöver icke ha rört sig mycket i våra svenska bygder för att se skillnader i medborgerlig vakenhet, förmåga av ekonomisk självstyrelse, sammanhållning och disciplin å orter, där andelsrörelsen fått fäste och där den inte fått. I svenskarnas ekonomiska och kulturella självförvar kan andelsrörelsen bli av ofantlig betydelse – tänk på dess insats i kampen om den svenska jorden.⁸⁹

I tidskriftens första ledartext, skriven av Arvid Mörne, framställdes tvåspråkighet på landsbygden som ett stort hot mot svenskheten.⁹⁰ Som försvar för Kooperationens tvåspråkiga organisationer pekade Ruben Bremer på de geografiska förutsättningarna som gav ramarna åt ekonomisk verksamhet.⁹¹ Men Kooperationen kunde också enligt en annan skribent bli farlig: ”Kärnan av vårt svenska andelsfolk består dock av en allmoge, som känner sig svensk. Men den stund som vår svenska bonde börjar känna sig i främsta rummet som kooperatör och i andra rummet som svensk, då är det skäl att taga sig iakt.”⁹²

Påverkade skrivelser av det här slaget de ansvariga för Enigheten? Det kan vi inte veta. I årsberättelser från krigsåren beskrev mejeriförbundets sekreterare ett nära samarbete med det finskspråkiga ”systerförbundet” Muurahaiset och med Pellervos svenska konsulent Ruben Bremer. Givetvis kan även ett större eller mindre inslag av svensknationell ideologi ha legat till grund för de beslut som fattades under år 1916. Så här framställdes de ansvarigas incitament 30 år senare: ”i uppenbar avsikt att de svenska mejerierna i Finland skulle gå sin egen väg. Det var en trossats och en hjärtesak. Den var kanske oförnuftig, då sedermera så många svårigheter tillstötte [...]”⁹³ Orden är Ragnar Lauréns. Mellan 1922 och 1956 verkade han som direktör för centrallaget.

88. *ÅU* 23.5.1915; *Vbl* 20.6.1916; *NPr* 7.11.1913. Utgående från Brages Pressarkiv, 424 A Andelsrörelsen 1910–1925.

89. *Östsvensk Tidskrift* 1917:11, s. 84–85 (F. Valros), se även 1917:4, s. 27, 1917:3, s. 17–19.

90. *Östsvensk tidskrift* 1917:1, s. 1–3. ’Varför och vart?’

91. *Östsvensk Tidskrift* 1917:7, s. 53–54.

92. *Östsvensk Tidskrift* 1917:11, s. 84.

93. Lingonblad, *Mejeriet mitt i byn*, s. 49.

Under den här tiden expanderade Enigheten, och från att ha varit en sammanslutning för andelsmejerier från norra svenska Österbotten kom det att ses som finlandssvenskt.

Årsberättelsen för åren 1917–1918 trycktes först år 1922, d.v.s. efter en period som var viktig för den finlandssvenska samlingsrörelsen. Då hade man bl.a. flera gånger arrangerat den s.k. lantbruksveckan som samlade svenskspråkiga jordbrukare. Men när beslutet att grunda bolaget omnämndes i årsberättelsen omtalas inte språkaspekten, och i den långa texten nämns det språkliga enbart på ett beskrivande sätt (jfr ”ett tillärnat smörexportandelslag, omfattande huvudsakligen de svenska andelsmejerierna inom Österbotten [...]”).⁹⁴ I initialskedet var Enigheten främst en svenskösterbottnisk organisation, men inom det nygrundade Andelsförbundet framfördes år 1920 tanken att man skulle utnyttja Enigheten som en försäljningskanal för hela Svenskfinland.⁹⁵ Det här är något som delvis kom att förverkligas under 1930-talet.

Sammanfattning: språk, Kooperation och smörhandel

Både en- och tvåspråkiga verksamhetsformer var betydelsefulla under mejeriförbundet Enighetens tidiga år. Det konkreta arbetet som berörde utbildning av mejeripersonalen utfördes utan tvivel på svenska, men trots detta förefaller ett tvåspråkigt samarbete att ha varit en självklarhet för de ledande inom mejeriförbundet Enigheten. Mejeriförbundet tog avstamp i Pellervo-sällskapet, som i linje med kooperativ ideologi framhävde språklig neutralitet. En tro på tvåspråkighet kännetecknade även de grupper som publicerade sig i *Finlands mejeritidning*, medan de för den kooperativa idéns spridande även så viktiga lantbrukssällskapen huvudsakligen fungerade enligt språk, något som fick en viss betydelse för organiseringen av mejerier.

Vad gäller språk kan man också i Finland se en viss övergång från sam- till särorganisering. Den övergripande tolkningen av sambandet mellan kooperativ och språklig organisering som den tyske forskaren Torsten Lorenz har presenterat hjälper oss enbart delvis att förstå det här skeendet. Rent tidsmässigt sammanföll de för Enigheten viktiga brytpunkterna år 1906 och år 1917 med perioder av ökad svensknationell mobilisering. Givet är att smörexportandelslaget grundades i en

94. Mejeriförbundet Enigheten 1916–1917, s. 7, 8.

95. *Finlands svenska Andelsförbunds årsberättelse för år 1920* (Helsingfors 1920), s. 13–14.

tid då man alltmer började betona språkliga särlösningar, men själva beslutet fattades flera år innan Finlands svenska Andelsförbund grundades – och egentligen även före de år då den kooperativa idéns betydelse för den svensknationella rörelsen betonades som kraftigast. För de grupper som engagerades i det finlandssvenska nationsbygget blev Kooperationen ingen central fråga⁹⁶, lika litet som vi kan påstå att i huvudsak rent språkliga aspekter låg bakom grundandet av de bägge organisationer som bar det kooperativt klingande namnet Enigheten.

Förklaringar till särorganiseringen kan i det här fallet också sökas i andra aspekter än de rent språkliga. Formerna för smörhandeln förändrades och moderniserades. De effekter som detta kan få har diskuterats av forskare influerade av ”institutionell ekonomi”. Det här perspektivet uppmärksammar samspelet mellan ekonomiska aktörer, grupper, organisationer och statliga instanser. Här utgår man från att de institutionella ramarna påverkar ekonomisk aktivitet, och institutioner förstås som informella och formella regler. Till de informella reglerna hör bl.a. tradition, kulturella normer och uppfattning om redbarhet, men också de personliga banden (jfr ordet ”förbindelser” som de aktiva använder) och de fungerande nätverken uppmärksammas.⁹⁷ Under den här perioden präglades smörhandeln av en övergång från personliga till mer opersonliga strukturer. Under senare delen av 1800-talet hade bondebefolkningen fått en större betydelse i handelsverksamheten, och inte minst i Österbotten hade bönder etablerat fasta relationer till handelsmän och handelsagenter.⁹⁸ I Enigheten-organisationernas (och även i mejeriförbundet Muurahaisets) verksamhet kan vi se att olika norm- och regelsystem möts och går in i varandra: de spelregler som hade styrt de tidigare bolagsmejeriernas agerande mötte de mera moderna och kooperativt formade synsätten.

Den kooperativa ideologin och de sätt på vilka man försökte agera på en växande och konkurrenspräglad marknad förändrade synen på

96. Att det här kanske handlade om privata företagsintressen är något som antyds i bl.a. *Kansan Talous*, s. 72–74.

97. För en presentation, se Lamberg et al., ’Uusiinstitutionismi’, s. 31–37. För en applicering se Jari Ojala, ’Henkilökohtainen on taloudellista’, Juha-Antti Lamberg & Jari Ojala (toim.), *Uusi institutionaalinen taloushistoria. Johdanto tutkimukseen* (Jyväskylä 1997). Jfr Jari Ojala, ’Some implications on social relations in economic behaviour’, Peter Aronsson et al. (red.), *Nätverk i historisk forskning. Metafor, metoder eller teori?* (Växjö 1999).

98. Ojala, ’Henkilökohtainen on taloudellista’, s. 101–112.

ekonomisk verksamhet. I enlighet med kooperativ ideologi skulle man stå upp för och vara lojal med sitt andelslag. Samtidigt skapades nya kanaler för samarbete mellan olika mejerier. De kooperativa ideal som förespråkade frivillighet, solidaritet och jämlikhet kan säkert till en del ha fungerat på det lokala planet, i den uppslutning kring mejerierna som vi kan se på många håll.⁹⁹ Men vid valet av försäljningsform förefaller de ledande personerna i de olika andelsmejerierna fortsatt- ningsvis att ha gett företräde åt de egna kontakterna och de nätverk som redan tidigare hade utnyttjats. Här kan vi beakta att förhållan- devis många av de svenskösterbottniska andelsmejerierna tidigare hade verkat som bolagsmejerier. Tillit och anseende påverkade valet av handelspartner, inte minst när det gällde krediter. Trots att mark- nadsvillkoren och formella regler (som lagstiftning) förändrades, var de informella reglerna trögrörliga. Äldre former för handel levde kvar. Under de första åren litade man inte på centrallaget Valio – som ju också hade ekonomiska svårigheter i initialskedet. Även under krigs- åren, då det riksomfattande centrallaget kunde framstå som ett gott alternativ, förefaller man ha haft större tilltro till den egna förmågan. Precis här, i mötet mellan lokala och nätverksbaserade former för han- del och mera formaliserade strukturer, ligger en viktig förklaring till att de båda Enigheten-organisationerna grundades.

Epilog

När blev den här smörexporterande sammanslutningen, som vad gäller det sena 1910-talet främst ska betecknas som österbottnisk och svensk- språkig, ”finlandssvensk”? I början av 1920-talet gjordes också några organisatoriska förändringar, fr.o.m. 1922 drevs verksamheten under namnet Centrallaget Enigheten.¹⁰⁰ År 1923 öppnades ett försäljnings- kontor i Helsingfors, och under de följande åren flyttades en större del av verksamheten till huvudstaden där stora delar av den allt vik- tigare hemmamarknaden fanns.¹⁰¹ Inte minst bortfallet av Rysslands- marknaden hade påverkat smörexporten. I början av 1920-talet var

99. För en diskussion om klass och kön i tidiga mejerikooperativ, se Östman, ”Traditions of Gender”; Nylund, *Från isvattenmetod*.

100. Den här omorganiseringen gjordes inte med tanke på språket, utan i ett misslyckat försök att sköta försäljningen av olika typer av lantbruksprodukter genom samma paraplyorganisation.

101. Wallén, *Centrallaget Enigheten*, s. 7–9.

alla medlemsmejerier österbottniska, men antalet medlemmar varierade kraftigt. Det ursprungligen österbottniska centrallaget lockade så småningom även mejerier i de andra svenskspråkiga regionerna, under 1920-talet främst i Åboland medan många av de åländska mejerierna ännu under det här årtiondet sålde sitt smör via Valio.¹⁰² Senare förmedlade både det nygrundade åländska centrallaget och Enigheten det åländska smöret.¹⁰³ På 1930-talet anslöt sig flera nygrundade nyländska andelsmejerier till Enigheten.

På 1930-talet presenterades organisationen som finlandssvensk. Vilken roll spelade språket för expansionen? Tidningsmaterial visar att de ansvariga delvis utnyttjade ett tal om svenskhet när man ville utöka verksamheten. Klart är att Ragnar Laurén, ansvarig för verksamheten, utnyttjade talet om finlandssvenskhet när han i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet arbetade för en utvidgning av centrallagets verksamhetsområde.¹⁰⁴ Kanske språkets betydelse inte var så stor som man vid första åtanke kan tro, och även i det här sammanhanget vill jag peka på en institutionell förklaring. För att motverka den ekonomiska nedgång som under det tidiga 1930-talet i mycket stor omfattning drabbade just jordbrukarna infördes statliga regleringar och exportunderstöd. Dessa kanalisades delvis genom de etablerade organisationerna. Det korporativistiska inslaget i den ekonomiska politiken ökade i alla nordiska länder, inte minst i Sverige, och det var också nu som de svenska mejeriorganisationerna stärktes och centraliserades.¹⁰⁵ Själva krisen och de statliga åtgärderna, innefattande bl.a. prisstöd, stärkte de existerande organisationerna och då lyckades Enigheten locka till sig flera medlemmar från andra svenskspråkiga regioner. Således var det också mekanismer utöver de språkliga som ökade Centrallaget Enighetens möjligheter att värva medlemsmejerier även i Nyland och Åboland och därmed lägga grunden för en ”egen finlandssvensk mejerihantering”.

102. Wallén, *Centrallaget Enigheten*, s. 7. Jfr tidningen *Åland* 18.11.1925. Detta år sålde sju av tolv åländska mejerier sitt smör genom Valio.

103. Jfr exempel från den kooperativa tidskriften *Lantmän och Andelsfolk* 19.4.1930, det år sålde fem mejerier via Ålands centralandelslag, två genom Valio och ett genom Enigheten.

104. För exempel, se presentationer av centrallaget i svenskspråkig press under mellankrigstiden, t.ex. *V.F.* 28.2.1928, *Hbl* 2.10.1933, *Vbl* 27.4.1934, *Vbl* 7.4.1934, *ÅU* 13.6.1934. (Utgående från Brages Pressarkiv.)

105. Mats Morell, 'Jordbruket och den andra industriella revolutionen', Maths Isacson & Mats Morell (red.), *Industrialismens tid* (Stockholm 2002), s. 178–185.

Hitlers andra revolution i Tyskland sommaren 1934 i svensk och finländsk press

Bakgrunden till denna uppsats är en artikel i *Historiska och litteraturhistoriska studier* år 2000, där jag behandlade pressopinionerna om nazismen i de nordiska länderna från Hitlers maktövertagande till riksdagsvalets efterdyningar, d.v.s. våren 1933.¹ För den svenska pressens del utvecklade jag dessa frågor i en artikel i *Presshistorisk årsbok 2002*.² Dessa begränsade studier, vilka endast upptog pressrapporteringen under sju veckor vårvintern 1933, omfattade sålunda enbart nazisternas omedelbara maktövertagande och etableringen av Hitlers politiska maktställning genom riksdagsvalet, där han emellertid inte vann majoritet.

Redan då föreföll det intressant att undersöka hur pressen i de nordiska länderna, framför allt i Sverige och i Finland, förhöll sig till Hitlerregimens fortsättning, d.v.s. tiden efter att den tillskansat sig all politisk makt i Tyskland genom att förbjuda övriga partier och rensa ut alla oliktankande. Våren 1933 var denna utveckling nämligen inte ännu skönjbar. Trots att det i efterhand står klart att Hitler och hans parti redan före riksdagsvalet våren 1933, oavsett dess utgång, aldrig avsåg att frivilligt och utan våld avstå från makten, var detta inte tydligt för omvärlden som i viss mån lät sig förblindas av nazisternas fagra löften och deras propaganda.³ Men inom några veckor erövrade Hitler diktatorisk makt genom sin fullmaktslag, och på sommaren 1933 röj-

1. Lars-Folke Landgrén, ”Herr Hitler är en förolämpning”. En översikt av pressopinionerna om nazismen i de nordiska länderna från maktövertagandet till riksdagsvalets efterdyningar 30.1.–20.3.1933, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 75, Skrifter utgivna Svenska litteratursällskapet i Finland (Helsingfors 2000), s. 17–92.

2. Lars-Folke Landgrén, ’Sverige och det nazistiska maktövertagandet. Svenska pressopinioner våren 1933’, *Presshistorisk årsbok 2002*, s. 147–170.

3. Se t.ex. Peter Longerich, *Goebbels. Antisemit och våldsverkare* (Stockholm 2013), s. 191–193.

des de övriga politiska partierna ur vägen, först det socialdemokratiska partiet som förbjöds av inrikesministern den 22 juni. Enligt lagen av den 14 juli 1933 blev det nationalsocialistiska arbetarpartiet, NSDAP, det enda tillåtna partiet i Tyskland.⁴

Samtidigt vore det viktigt att utröna huruvida man redan då i Sverige och Finland uppfattade Hitlers och nazismens målsättning. Efter det andra världskriget förekom det länge en myt om att man i de nordiska länderna inte skulle ha känt till Förintelsen, vilket för t.ex. Sveriges del flera forskare och journalister redan tidigare kunnat dementera.⁵ Men under åren 1933–1934 låg Förintelsen ännu långt fram i tiden.⁶ Politikerna, medborgarna och pressen i de nordiska länderna kunde givetvis inte vid denna tidpunkt förutse vad som skulle ske i framtiden, men frågan är om man kunde eller ens ville se de tecken på den farliga utvecklingen i Europa som redan var skönjbara i och med att en av Europas starkaste makter på några år förvandlats till en skrupellös diktatur som använde sig av ohöljd terror mot sina egna medborgare för att nå sina mål.⁷ Oavsett svaret på dessa frågor, tycktes det mig intressant att senare söka utreda pressopinionerna i de nordiska länderna i ett skede, då Hitler redan definitivt etablerat sin diktatoriska maktställning i Tyskland. Sommaren 1934 med dess dramatiska händelser är en lämplig period i detta syfte. Frågor som hur tysk- eller nazistsinnade de svenska och finländska folken var kan däremot inte behandlas inom ramen för denna begränsade framställning. För svenskt vidkommande vill jag i stället hänvisa till t.ex. Klas Åmarks *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (2011) och för finländsk del till Osmo Hyttiä, *Suomi ja Hitlerin Saksa 1933–1939* (2012). Av arbetskonomiska skäl har jag även sett mig tvungen att i denna uppsats begränsa mig till tidningspressen i Sverige och Finland.⁸

4. Landgrén, ”Herr Hitler är en förolämpning”, s. 68–69.

5. Se t.ex. Mattias Tydén & Ingvar Svanberg, *Sverige och Förintelsen – Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm 1997) och Maria-Pia Boëthius, *Heder och Samvete. Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1999).

6. De flesta forskare anser att själva Förintelsen i praktiken inleddes i och med Kristallnatten i november 1938, även om det förekommit jedeförföljelser redan därförinnan.

7. Forskarna Lars M. Andersson och Mattias Tydén sätter fingret på den ömma punkten med sin fråga: ”Kan man lära av historien?” och kan man använda dess erfarenheter för prognoser om framtiden. Se Lars M. Andersson & Mattias Tydén, *Sverige och Nazityskland* (Stockholm 2007), s. 18.

8. För denna artikel har 15 svenska och 9 finländska tidningar (inom parentes anges den

Även om de systematiska judeförföljelserna i Tyskland inte kan anses ha inletts förrän tidigast i och med raslagstiftningen i Nürnberg i mitten av september 1935, inföll de tidigaste förföljelserna av judar i det nazistiska Tyskland redan i mars 1933. I t.ex. Berlin blev den svenska journalisten Agne Hamrin vittne till hur SA-män misshandlade en judisk man till döds på gatan. I mitten av mars anordnade nazisterna en bojkottaktion mot varuhus ägda av judar och i samma månad stacks de första synagogorna i brand i Tyskland. De första koncentrationslägren i Tyskland, bl.a. Oranienburg utanför Berlin och Dachau utanför München, inrättades redan i mars 1933. De hade närmast karaktären av korrektionsläger och var avsedda för internering av nazisternas politiska motståndare, nämligen socialdemokrater och kommunister.⁹

De flesta forskare som behandlat pressopinionerna i fråga om Hitler och nazismen i de nordiska länderna har koncentrerat sig på andra världskriget eller åtminstone på tiden efter Kristallnatten 1938.¹⁰ Johan Selander, som behandlat Nürnberglagarna i *Presshistorisk årsbok 2002*, är ett av undantagen. Även Osmo Hyttiä har i sin tidigare nämnda bok om Finland och Hitler-Tyskland använt sig av tidigt pressmaterial. För enstaka tidningars del finns även äldre undersökningar, t.ex. Henrik Sandblads bok om *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och hitlerregimen samt Åke Thulstrups undersökning om tyska försök att påverka den svenska opinionen. Klassisk är också Herbert Tingstens *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen*, som behandlar den diplomatiska sidan av opinionsbildningen.¹¹

använda förkortningen) genomgåtts för tiden 1.6–31.8.1934. Från Sverige: *Aftonbladet* (Abl), *Arbetet* (ARB), *Dagens Nyheter* (DN), *Den svenska nationalsocialisten* (SNS), *Eskilstuna-Kuriren* (E-K), *Folkbladet* (Fbl), *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (GHT), *Lunds Dagblad* (LD), *Nya Dagligt Allehanda* (NDA), *Social-Demokraten* (SD), *Stockholms-Tidningen* (ST), *Svenska Dagbladet* (SvD), *Svenska Morgonbladet* (SvM), *Sydsvenska Dagbladet* (SSD) och *Upsala Nya Tidning* (UNT). Från Finland: *Aamulehti* (AL), *Ajan Suunta* (AS), *Arbetarbladet* (Arbbl), *Helsingin Sanomat* (HS), *Hufvudstadsbladet* (Hbl), *Suomen Sosialidemokraatti* (SSD), *Turun Sanomat* (TS), *Uusi Suomi* (US) och *Vasabladet* (Vbl).

9. Johan Selander, 'Nürnberglagarna och den svenska pressen', *Presshistorisk årsbok 2002*, s. 171–188; Agne Hamrin, *I fascismens Europa* (Stockholm 1979), s. 131–146; Landgrén, "Herr Hitler är en förolämpning", s. 68, 79–81.
10. T.ex. Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944* (Uppsala 1996); Göran Leth, *Mediernas svek i skuggan av Förintelsen. Sverige och Nazityskland* (Stockholm 2007), s. 168–192.
11. Henrik Sandblad, *GHT och hitlerregimen i belysning av tyska arkivdokument* (Göteborg 1960); Åke Thulstrup, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion*



En idealiserad bild av Tysklands rikskansler med texten "Ett Folk, ett Rike, en Ledare".

Tyskland år 1934

Situationen i Tyskland inför midsommaren 1934 tedde sig bekymmersam för Adolf Hitlers i praktiken nationalsocialistiska regering. Den ekonomiska utvecklingen var katastrofal, livsmedelsförsörjningen vacklade, arbetslösheten hade inte sjunkit som nazisterna hade önskat och 7–8 miljoner tyskar gick ännu arbetslösa. Tyskland var utrikespolitiskt isolerat och landet förmådde inte betala sina räntor. Förhandlingarna med de utländska fordringsägarna gick trögt och Tyskland hotade med öppet handelskrig ifall de inte ledde till resultat. Arbe-

1933–1945 (Stockholm 1962); Herbert Tingsten, *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen* (Stockholm – Lund 1964).

tarna hade generellt sett fått det sämre, medan storgodsägarnas och industribaronernas makt hade ökat. Inom NSDAP jäste det också, och vänstern inom partiet yrkade på åtgärder i enlighet med parti-programmet, t.ex. ökad planhushållning och nationalisering av truster och koncerner. De stora utgifterna för Hitlers miljonarméer, främst SA, hade ytterligare försämrat det finansiella läget.¹²

Den svenska och finländska tidningspressen¹³ hade noggrant följt med händelserna i Tyskland alltsedan Adolf Hitlers maktövertagande och dennes konsolidering av sin maktställning våren och sommaren 1933.¹⁴ Alla icke-nazistiska partier i Tyskland hade som nämnts förbjudits och upplösts sommaren 1933. Kvar fanns bara NSDAP, det tyska nationalsocialistiska arbetarpartiet. I lagen av den 14 juli 1933 stadgades: ”In Deutschland besteht als einzige politische Partei die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei.” NSDAP blev således det enda tillåtna partiet i Tyskland. Den andra paragrafen förbjöd nybildning av politiska partier och stadgade ett straff på högst tre års tukthus för brott mot denna lag.¹⁵

-
12. Angående det allmänna läget i Tyskland 1934 se bl.a. Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen II. Deutsche Geschichte 1933–1990*, Bundeszentrale für politische Bildung BPD, Band 463 (Bonn 2004); Peter Steinhaus & Johannes Tuchel (Hrsg.), *Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, BPD, Band 323 (Bonn 1994); Michail Burleigh, *The Third Reich: A New History* (London 2001). Andra klassiker på området är t.ex. William L. Shirer, *Det Tredje Rikets uppgång och fall. Det nazistiska Tysklands historia*. Första delen (Helsingfors 1961), engelsk originalutgåva 1960; Robert Edwin Hertzstein, *Adolf Hitler and the German Trauma 1913–1945: An Interpretation of the Nazi Phenomenon* (New York 1974); Ian Kershaw, *Hitler* (Otava 2010), engelsk utgåva Penguin Press 2008; Klaus Mammach, *Widerstand 1933–1939. Geschichte der deutschen antifaschistischen Widerstandsbewegung im Inland und in der Emigration* (Berlin 1984); Kurt Pätzold & Manfred Weissbecker, *Adolf Hitler. Eine politische Biographie* (Leipzig 1999) samt Allan Bullock, *Hitler. En studie i tyranni* (Stockholm 1964), engelsk originalutgåva 1954.
 13. De flesta artiklar och nyhetstexter som använts i denna uppsats är osignerade och det är inte alltid möjligt att i efterhand säga vem som skrivit dem. I de fall där identifieringen varit möjlig, har författaren angetts antingen i texten eller i nothänvisningen.
 14. Se t.ex. Landgrén, ”Herr Hitler är en förolämpning” och densamme i *Presshistorisk årsbok 2002*, s. 147–170. Se även Lars-Folke Landgrén, ’Den nordiska tidningspressen och nazismen 1933’ i *Den nordiske presse og nazisme*. Specialnummer av Krigsinvaliden (Oslo 2001), s. 28–41.
 15. *Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte. Die Zeit der nationalsozialistischen Diktatur 1933–1945. Aufbau und Entwicklung 1933–1938*. Hrsg. Johannes Hohlfeld. IV Band, Berlin und München 1952, Nr 30, ”Das Ende der politischen Parteien”, s. 69–72; Nr 35, ”Gesetz gegen die Neubildung von Parteien, vom 14. Juli 1933”, s. 83.

Riksdagen upplöstes hösten 1933 och nyval anordnades samtidigt som man genomförde en folkomröstning om Tysklands utträde ur Nationernas Förbund. Slutresultatet blev att den nationalsocialistiska enhetslistan erhöll över 92 procent av de godkända rösterna, medan ca 90 procent röstade ja i frågan om utträdet ur Nationernas Förbund. Dessa siffror kan jämföras med resultatet från riksdagsvalet i mars 1933, där NSDAP erhöll 43,9 procent av de avgivna rösterna.¹⁶ Pressen i Sverige och Finland rapporterade vintern och våren 1934 om kultur- och kyrkokampens utveckling i Tyskland och de fortsatta förföljelserna av judar, fackföreningsmedlemmar och andra politiskt oliktankande.

Den svenska och finländska pressens inställning till Hitler och nazismen

Av de svenska tidningarna var det speciellt två som framträdde som öppet fiendliga till nazismen som ideologi, nämligen *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (ofta kallad enbart *Handelstidningen*) med Torgny Segerstedt som chefredaktör och *Dagens Nyheter* med Johannes Wickman som ledarskribent. Medlemmar av den judiska släkten Bonnier ägde tidningar i Sverige. Sålunda var Karl-Otto Bonnier huvudägare i *Dagens Nyheter*, vilket noggrant noterats av tyskarna. Professor Torgny Segerstedt dominerade själv *GHT*:s redaktionella linje, medan den journalistiska linjen i *DN* utformades av ett kollektiv bestående av Wickman, redaktionschefen Ivar Ljungquist och den politiske redaktören Leif Kihlberg. Som tidningens administrative chefredaktör fungerade kommandörkapten Sten Dehlgren, men han befattade sig sällan med det dagliga redaktionsarbetet. Segerstedts inställning gentemot Hitler och nazismen var helt kompromisslös och det renderade både honom personligen och hans tidning hård kritik, också i hemlandet. Beryktat är Herman Görings famösa telegram till *GHT* i februari 1933, där Tysklands riksdagsminister¹⁷ protesterade mot en av Segerstedt författad ”I dag”-kolumn.¹⁸

16. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, s. 31.

17. Herman Göring var en av tre nazistministrar i Hitlers nya regering 1933 och till en början minister utan portfölj, men som riksdagsminister ansvarig för det tyska luftvapnet (Luftwaffe). Han var också inrikesminister i Preussen och högsta polischef.

18. Landgrén, ”Herr Hitler är en förolämpning”, s. 36–43; Per Rydén, ’Guldåldern (1919–1936)’, Gunilla Lundström, Per Rydén & Elisabeth Sandlund, *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel* (Västervik 2001), s. 142–265; Jarl Torbacke, *Dagens Nyheter och demokratins kris 1922–1936* (Stockholm 1972), s. 250–257.

Den svenska arbetarpressen, med *Social-Demokraten*, huvudorgan för det svenska regeringspartiet, som primus motor, intog från första början en kritisk hållning gentemot nazismen och Hitler. Andra ledande socialdemokratiska språkrör var dagstidningen *Arbetet* i Malmö samt veckotidningen *Folkbladet* i Göteborg. Men också om de flesta svenska tidningar var förhållandevis återhållsamma i sina ställningstaganden beträffande utvecklingen i det nationalsocialistiska Tyskland, förekom det även tidningar i Sverige som förhöll sig öppet positiva till nazismen. Detta gällde inte endast det svenska Nationalsocialistiska Arbetarpartiets språkrör *Den svenska nationalsocialisten* med ”Sveriges Führer” Sven Olof Lindholm som ansvarig utgivare eller det öppet nazistvänliga högerorganet *Lunds Dagblad*. Också högertidningar som *Svenska Dagbladet* och *Sydsvenska Dagbladet* hyste enligt Herbert Tingsten i mitten av 1930-talet en viss förståelse för Hitlers strävanden, liksom det konservativa *Nya Dagligt Allehanda* med Leon. Ljunglund som chefredaktör. T.o.m. liberala tidningar som *Aftonbladet* och *Stockholms-Tidningen* har nämnts som pressorgan med nazistsympatier. Gösta Sjöberg fungerade som *Aftonbladets* ansvarige utgivare, men den politiska linjen utformades av redaktionssekreteraren Valentin Sjöberg och av redaktören dr John Landquist, som ansvarade för både kulturen och politiken. Sjöberg, signaturen Sir V., hyste sympatier för Hitler och nazismen.¹⁹

I Finland fanns det få motsvarigheter till den kritik av nazismen som förekom i grannlandet. Nyhetsrapporteringen från Tyskland var försiktig och av tradition var inställningen positiv. Tyska trupper hade bistått den segrande regeringssidan i inbördeskriget 1918, och Finland hade redan sommaren 1930 gjort upp med kommunismen genom att kommunistpartiet upplöstes och den kommunistiska pressen förbjöds. Finland hade sin egen ytterhöger, Lapporörelsen, sedermera omorganiserad till ett parlamentariskt parti med namnet Fosterländska Folkrörelsen (fi. Isänmaallinen Kansanliike, IKL), med en förhållandevis stark ställning i riksdagen och en egen tidningspress, bl.a. huvudorganet *Ajan Suunta*. Av denna anledning var det helt förståeligt att den finländska socialdemokratiska tidningspressen i allmänhet höll en låg profil, även om partiets huvudorgan *Suomen Sosialidemo-*

19. Landgrén, ”Herr Hitler är en förolämpning”, s. 20–21; Rydén, ’Guldåldern’, s. 153–154, 221–222; Herbert Tingsten, *Svensk utrikesdebatt*, s. 189–194; Stig Hadenius, *Medelstenssöns tidning. Aftonbladet – en svensk historia* (Stockholm 1980), s. 237–238.

kraatti nog öppet kritiserade händelserna i Tyskland.²⁰ Också landets mest spridda tidning, framstegspartiets språkrör *Helsingin Sanomat*, med anglofilen, sedermera utrikesministern Eljas Erkko vid rodret, intog en reserverad hållning till det nazistiska Tyskland och dess ledare. Detsamma gällde framstegspartiets övriga press, representerad av bl.a. *Turun Sanomat* i Åbo.²¹

Högerpressen, främst representerad av nationella samlingspartiets språkrör, t.ex. partiets huvudorgan *Uusi Suomi*, var mera förbehållslös i sin rapportering om händelseförloppet i Tyskland och i sina ställningstaganden gentemot Hitler och nazismen. Skiljelinjen i fråga om hållningen gentemot nazismen gick inte mellan landets finskspråkiga och svenskspråkiga tidningspress. *Hufvudstadsbladet* var ytterst försiktig i sina ställningstaganden, medan däremot *Vasabladet* utgjorde ett lysande undantag. Tidningen hade redan våren 1933 under sin nazikritiska chefredaktör Edvin Sundquists ledning intagit en mycket kritisk linje, och precis som Torgny Segerstedts *GHT* fortsatte Sundquist konsekvent på den inslagna vägen under hela 1930-talet. Som trogen drabant hade Sundquist sin kollega, Max Hanemann, signaturen ”Den godmodige”.²²

Lugnet före stormen!

Vicekanslern Franz von Papen, som tillsammans med övriga ickenazister i regeringen saknade inflytande på den förda politiken i Tyskland, höll söndagen den 17 juni 1934 ett uppmärksammat tal vid universitetet i Marburg, där han kraftigt kritiserade regeringens politik. Han sade bl.a. att en nation inte kan enas genom terror, ”Verwerflich aber wäre der Glaube, ein Volk gar mit Terror einen zu können”. Detta var en tydlig känga åt nationalsocialisterna, främst riktad mot de av Ernst Röhm ledda SA-avdelningarna samt Herman Görings polistrupper. Tysklands forne kansler konstaterade också att Tyskland inte fick utesluta sig ur de kristna folkens gemenskap och att det fanns en klyfta mellan andlig vilja och daglig praxis hos den nationalsocialistiska rörelsen.²³

20. Ett intressant faktum var att Finlands sändebud i Berlin, minister Väinö Wuolijoki, var socialdemokrat.

21. Päiviö Tommila & Raimo Salokangas, *Sanomia kaikille. Suomen lehdistön historia* (Helsinki 1998), s. 165.

22. Landgrén, ”Herr Hitler är en förolämpning”, s. 22–23.

23. Dokumente IV, Nr 63, s. 159–165.



Edvin Sundquist, huvudredaktör för *Vasabladet*, var en svuren motståndare till Adolf Hitler och nazismen.

Omedelbart efter von Papens tal inleddes spekulationer i både Sverige och Finland gällande en eventuell demission från vicekanslerns sida. Snart visade det sig också att nazistpartiet inte ämnade låta von Papens tal förbli opåtalat. Propagandaministeriet stoppade publiceringen av talet, bl.a. indrogs det nummer av *Frankfurter Zeitung* där talet återgivits. Alfred Rosenberg kritiserade kraftigt von Papen i *Völkischer Beobachter* den 20 juni. Även propagandaminister Joseph Goebbels gick till häftig motattack och hånade några dagar senare i ett tal i Neuköllns stadion den 21 juni öppet vicekanslern.²⁴ Detsamma gjorde nazisternas språkrör *Der Angriff*. Rykten sade att Hindenburg förhandsgranskat von Papens tal och godkänt det. Detta hindrade emellertid inte rikskansler Adolf Hitler från att ställa sig på sin propagandaministers sida mot von Papen och dennes meningsfränder, d.v.s. närmast finansministern von Krosingk och utrikesministern von Neurath. Franz von Papen drog konsekvenserna av nazisternas åtgärder, och bad redan tisdagen den 19 juni om avsked, men Hitler väg-

24. Longerich, *Goebbels*, s. 241–242.

rade gå med på detta. Enligt TT:s uppgifter skulle rikspresidenten von Hindenburg slutligen ha övertalat von Papen att fortsätta.²⁵

De svenska tidningarnas tolkningar av von Papens avsikter var entydiga. *Sydsvenska Dagbladet* formade sin nyhetsrubricering på ett sätt som överensstämde med de flesta borgerliga och socialdemokratiska tidningars syn på saken: ”Papen går tillrätta med överdrifter i Det tredje riket.”²⁶ Det konservativa *Svenska Dagbladet* ansåg att von Papens tal var ”ett av de mest sensationella tal som hållits i Tyskland under Tredje Rikets tid” och att det visade att det fanns en gräns för statens makt över själarna.²⁷ *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (läs Torgny Segerstedt) konstaterade torrt, med anledning av vicekanslerns yttrande, att von Papen nu fått för mycket av den tyska likriktningen i det han försvarade tyskarnas rätt till individualism och andlig tro.²⁸ *Eskilstuna-Kuriren* såg det skedda som en spricka inom den tyska regeringen och *Uppsala Nya Tidning* kallade von Papens ”märkliga kritik” sensationell.²⁹ I en ledare följande dag framhöll sistnämnda tidning att länkarna i nazistregeringens kedja höll på att brista. Man såg vicekanslerns tal som ett ”markant uttryck” för den opposition som förekom mot Hitlers regim och konstaterade att von Papen yttrat sig på riksvärnets, storgodsägarnas och storindustrins vägnar, vilka ”[...] i själva verket alltid varit Tysklands reella maktinnehavare”.³⁰ Också *Svenska Dagbladet* var inne på samma linje, i det man trodde att von Papen stöddes av både presidenten och armén. Tidningen frågade sig om en reviderad nazikurs var att vänta i Tyskland.³¹

Handelstidningen meddelade den 19 juni nyheten att självaste Herman Göring medgivit att missnöjet vuxit i Tyskland och återgav rikskommissariens yttrande att Führern själv fick bestämma om det skulle bli ”en andra revolution”, som den radikala vänsterfalangen inom SA

25. Se t.ex. S-D 19.6.1934, ’Papens tal [...]’; 20.6.1934, ’Tyska regeringen inför splittring’; 22.6.1934, ’Papen bad om avsked [...]’; *Vbl* 20.6.1934, ’Uppseendeväckande tal av von Papen’, *ibid.*, ’Kris inom nazistregeringen’.

26. *SSD* 18.6.1934, ’Papen går tillrätta [...]’.

27. *SvD* 18.6.1934, ’Vicekansler von Papen censureras av Goebbels’.

28. *GHT* 18.6.1934, ’Hr von Papen [...]’.

29. *E-K* 18.6.1934, ’Spricka i Hitlerregeringen’; *UNT* 18.6.1934, ’Sensationellt tal av vicekansler v. Papen’.

30. *UNT* 20.6.1934, ’Länkar som brista’.

31. *SvD* 20.6.1934, ’Papens tal [...]’.

pläderat för. Tidningens ledare i samma nummer var typisk för den obönhörlige Segerstedt. Han konstaterade först med adress till von Papen ”att alla anständiga medborgare äro irriterade av soldateskens framfart”. Sedan följde en skarp analys á la Segerstedt:

Å andra sidan inser givetvis den lille vanskaplingen Göbbels – Hitler får nog lämnas ur räkningen – att här gäller det vara eller icke-vara. [...] När Röhm avpolleterats och SA får den semester, gossarna så väl förtjäna och befolkningen är i trängande behov av, ligger makten ånyo hos riksvärnet. Sommaren kommer antagligen icke att förflyta alldeles utan små dramatiska händelser.³²

Detta uttalande var, i ljuset av vad som skedde knappt två veckor senare, oväntat framsynt och bevisar att det var fullt möjligt att, mot bakgrund av den information som gavs från Tyskland, bedöma det politiska läget därstädes fullständigt riktigt.

Kvällstidningen *Aftonbladet* fastslog redan den 19 juni att Hitler och von Papen i sak var ense och att von Papens angrepp inte riktat sig mot rikskanslern, utan mot det radikala nazistetablissemangen.³³ *Svenska Dagbladet* konstaterade i sin tur att medan Goebbels rasade tog Hitler det lugnare.³⁴ Många tidningar var dock överens om att nedräkningen för vicekanslern börjat. *Aftonbladet* trodde att det bara var en tidsfråga innan von Papen skulle avgå.³⁵ Den 22 juni kunde en del svenska tidningar redan förtälja om den stora offentliga försonings-scenen mellan propagandaminister Goebbels och von Papen. Eftermiddagstidningen *Nya Dagligt Allehanda* publicerade den 23 juni den första delen av en tredelad artikel med rubriken ”Tyskland i dag”, som författats av tidningens huvudredaktör Leon. Ljunglund.³⁶ I artikelns andra del, som infördes den 26 samma månad, behandlades national-socialismen som stats- och samhällsbyggare. Ljunglunds inställning till rörelsen var välvillig och hans fastslog att partiet, SA och Hitlerjugend var dess tre grundpelare, medan judarna definitivt utestängts ur nationens offentliga liv. I samma nummer innehöll dock *NDA* en

32. *GHT* 19.6.1934, 'Göring medger [...]'; 'En frondör'. Det har egentligen aldrig uppmärksammat hur träffsäker Segerstedt var i sin framtidsanalys, t.ex. i fråga om händelserna den 1 juli 1934.

33. *Abl* 19.6.1934, 'Hitler och von Papen [...]']

34. *SvD* 20.6.1934, 'Papens tal [...]']

35. *Abl* 22.6.1934, 'Blott tidsfråga när [...]']

36. *NDA* 23.6.1934, 'Tyskland i dag' I (Leon. Ljunglund).

olycksbådande notis med rubriken ”Schismen i tyska nazismen förvärras”. Där ställdes en tysk regeringsupplösning i utsikt.³⁷

Vasabladet, den mest Hitlerkritiska tidningen i Finland, siade likaså om en djupgående kris i Tyskland. Tidningen lät sig inte duperas av den försoningsscen med Goebbels som påtvingats von Papen några dagar efter vicekanslerns kritik av regeringspolitiken. Den 1 juli, innan nyheterna från Hitlers uppgörelse med SA nått landet, analyserade tidningen von Papens motiv i en ledande artikel, ”Rädd regim”, förmodligen författad av chefredaktör Edvin Sundquist. Där påpekades att von Papens tidpunkt för kritikens uttalande var välvald, nazistpartiets årsmöte. Det var en mycket olämplig tidpunkt för Hitler, som talade vid mötet tillsammans med Alfred Rosenberg. Den sistnämnde hade fastslagit att alla oppositionella, d.v.s. icke-nazister i Tyskland ”[...] ha för livstid förlorat rätten att kritisera oss”. *Vasabladet* antog att vicekanslern nog skulle få sitt straff i sinom tid och hädanefter torde hålla tand för tunga.³⁸

Samlingspartiets organ i Tammerfors *Aamulehti* förmedlade också nyheten om von Papens och Goebbels ”försoning”. Tidningen frågade sig också, utgående från en FNB-notis, om vicekanslern skulle bli tvingad att avgå.³⁹ I slutet av juni 1934 rapporterade *Aamulehti* om en rad rykten, vilka senare allmänt förenats med planeringen av utrensningen av SA. Den 23 juni kunde tidningen berätta om rykten gällande ett attentat mot Hitler och den 28 juni om nazisternas åtgärder mot Stahlhelm som hotades av upplösning.⁴⁰ Dessa rykten ackompanjerades av nyheterna från de misslyckade handelsförhandlingarna mellan Tyskland och dess gäldenärer, främst England och Frankrike.⁴¹

Även handelspolitiskt stod alltså Tyskland inför en kris. Tyskland var beroende av utlandet, bl.a. i fråga om sin råvaruförsörjning, men de utländska fordringsägarnas tålmod började så småningom tryta. När den tyska regeringen ställde in sina betalningar genom medde-

37. NDA 26.6.1934, ’Tyskland i dag’ II (Leon. Ljunglund); ’Schismen i tyska nazismen förvärras’.

38. *Vbl* 23.6.1934, ’Offentlig försoningsscen [...]’; 1.7.1934, ’Rädd regim’.

39. *AL* 20.6.1934, ’Varakansleri von Papen [...]’; 22.6.1934, ’Papenin ja Göbbelsin sovintoa [...]’.

40. *AL* 23.6.1934, ’Huhuja Hitleriä vastaan tehdyistä attentateista’; 28.6.1934, ’Stahlhelmin säilyttäminen mahdotonta [...]’.

41. *AL* 26.6.1934, ’Velkojat ovat menettäneet luottamuksensa Saksaan [...]’.

landet om ett s.k. transfermoratorium, vilket i praktiken innebar en ”ohederlig konkurs”, satte fordringsägarna hårt mot hårt. England gav Tyskland ett ultimatum att återta moratoriediktatet inom två veckor, i annat fall hotade man med handelskrig. Också den svenska regeringen övervägde åtgärder. Den engelska regeringens hårda linje tvingade i slutet av juni 1934 Tyskland till förhandlingar om en reglering av sina utlandsskulder.⁴² *Handelstidningens* linje var även här omutlig. Segerstedt konstaterade i sin ledare av den 21 juni att ”[t]ill Tysklands politiska isolering, vilken 16 månaders nationalsocialistiska styrelse lyckats åstadkomma, tycks nu läggas en handelspolitisk sådan”.⁴³ När Hitlers regering meddelade att man inte vek för ”utlandsbojkotten” och hotade stoppa all tysk handel på England, slog Segerstedt fast att ”[e]tt folk som berövats sin frihet, har intet förtroende att giva. [...] Frihetens luft kan ensam skänka växtkraft. Den och det som förgripa sig på friheten äro i och med detsamma märkta av och hemfallna åt förruttnelsen”.⁴⁴ Också *Social-Demokraten* återgav den 22 juni det tyska hotet om ett öppet handelskrig genom avbrytandet av alla handelsförbindelser med länder som tillgrip clearingförfarande, och tidningen kunde följande dag meddela att även Sverige inlett underhandlingar med Tyskland om en handelsöverenskommelse länderna emellan.⁴⁵

Illavarslande tecken

Det var sålunda tydligt att allt inte var som det skulle inom vare sig den tyska regeringen eller det tyska nationalsocialistiska partiet. Redan före midsommaren började den illavarslande ryktesspridningen angående planerade attentat mot Hitler, vilka rykten även tidigare förebadat våldsåtgärder från nazistregeringens sida mot motståndare. *Social-Demokraten* publicerade denna nyhet, ursprungligen införd i brittiska *Daily Herald* (labour), och upplät även spaltutrymme åt Sixten Rönnow, som den 19 juni i ”Veckans krönika” under rubriken ”Första nazistårets negativa resultat” analyserat situationen i Tyskland. Rönnow fastslog framt att ”det är ytterst litet av ’tredje rikets’ utlovade

42. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, s. 40–41; Se t.ex. Piers Brendon, *The Dark Valley: A Panorama of the 1930s* (London 2001), s. 248–249.

43. GHT 21.6.1934, ’Handelskrig i sikte’ (led.)

44. GHT 22.6.1934, ’I dag’.

45. S-D 22.6.1934, ’Tyskt hot med öppet handelskrig’.

härlighet som kommit till utövande i verkligheten”. Han granskade den nazistiska näringspolitiken och konstaterade att Tysklands finansiella läge var uruselt och att missnöjet bland t.ex. arbetarna snabbt ökade. Hitlers regering var tydligt nervös inför de utländska rapporterna om det spända läget i Tyskland och i ett tal i Hamburg efter midsommaren hotade Göring att slå till mot utländska journalister som kritiserade förhållandena i det nazistiska Tyskland.⁴⁶

I Sverige firades vid midsommartiden 1934 500-årsjubileet av Engelbrekt Engelbrektssons uppror. Vid huvudfesten i Stora Tuna höll kronprins Gustav Adolf festtalet och yttrade bl.a.: ”Vår urgamla frihet får ej våldföras” samt citerade med tydlig adress till diktaturerna i Europa biskop Tomas frihetsdikt.⁴⁷ *Dagens Nyheter* fann kronprinsens Tunatal vara ”ett allvarligt memento för vår tid”. Tidningen citerade en passus i kronprinsens tal om att vetenskapens livegenskap öppet förkunnas i Tyskland, och fastslog därefter att ”[f]rihet, politisk och andlig, är något, som av varje ny generation på nytt måste förvärvas och vårdas”.⁴⁸ Också Carl Lindhagen, som i egenskap av äldsta ledamot av Första kammaren höll tacktalet till talmannen vid svenska riksdagens avslutning före midsommaren 1934, var bekymrad i sin exposé över det världspolitiska läget: ”Makten fördummar. Stormakterna har för mycket av den varan.”⁴⁹

De sista dagarna i juni 1934 framhöll många tidningar i såväl Finland som Sverige att något var i görningen i Tyskland. I Finland meddelade samlingspartiets *Uusi Suomi* den 27 juni sina läsare nyheten om att SA-trupperna hemförlovats för juli månad och att flera underavdelningar inom Stahlhelm upplöstes. Några dagar senare återgav man Hitlers uttalande om att aktionen mot Stahlhelm skulle avblåsas, och den sista juni publicerade tidningen den tyske försvarsministern von Blombergs försäkring att Wehrmacht stödde Hitler.⁵⁰ *Helsingin Sanomat* (framstegspartiet) rapporterade om 15-årsdagen av fredsfördraget i Versailles, som i Tyskland firades med flaggorna på halvstång. Tid-

46. S-D 19.6.1934, 'Veckans krönika'; 20.6.1934, 'Attentat fingeras i Berlin'; 27.6.1934, 'Kritiker mister huvudet'.

47. S-D 22.6.1934, 'Veckans krönika'.

48. DN 26.6.1934, 'Ett allvarligt giv akt'.

49. S-D 22.6.1934, 'Riksdagen höll avslutning'.

50. US 27.6.1934, 'Suuntataistelu Saksassa [...]'; 29.6.1934, 'Hitler ryhtynyt sovitteluan [...]'; 30.6.1934, 'Saksan armeija uskollinen Hitlerille'.

ningen förmedlade den 30 juni nyheten om Förenta Staternas skarpa not till Tyskland angående transfermoratoriet, en not som av den tyska regeringen uppfattades som rent politisk.⁵¹ *Suomen Sosialidemokraatti* anade den 29 juni sig till att något dramatiskt skulle ske i Tyskland inom den närmaste framtiden, eftersom den inre situationen där skärptes oavbrutet. I den ledande artikeln följande dag, ”Vaikeudet kasaantuvat” (Svårigheterna hopar sig) fastslog tidningen att spänningstillståndet mellan de maktavande ökat och att Tysklands försämrade ekonomiska situation ledde till mer osämja.⁵² *Aamulehti* förutspådde att handelsförbindelserna mellan Tyskland och västmakterna höll på att brytas.⁵³ Liberala *Hufvudstadbladet* citerade avsnitt ur den amerikanska noten, bl.a. USA:s utrikesministeriums beskyllning att det var Hitlers politik som orsakat Tysklands bankrott.⁵⁴

I Sverige trodde också *Handelstidningen* den 30 juni att de följande dagarna skulle bli avgörande för utvecklingen i Tyskland.⁵⁵ Samma dag skrev *Social-Demokratens* huvudredaktör Fredrik Ström en ledare rubricerad ”Vulkanen” om situationen i Tyskland. Det var ord och inga visor. Han fastslog att det pågick en politisk strid i Tyskland, och undrade hur den skulle sluta: ”Men det är icke lika lätt att få bort Hitler som att få honom dit. Han har satt sig riktigt fast i sadeln. Det kommer att kosta både blod och tårar.” Föga visste Ström hur snart han skulle bli sannspådd.⁵⁶ Partikollegan *Arbetet* i Malmö framhöll samma dag på sin paradsida att det cirkulerade uppgifter om att en uppgörelse snart förestod i Tyskland, det ryktades om en upprensning inom riksregeringen. Tidningen frågade sig om det var de f.d. tysk-nationella som skulle elimineras.⁵⁷ Liberala *DN* rapporterade om en schism mellan Hitler och SA-ledningen, medan högerorganet *Svenska Dagbladet* höll låg profil i fråga om sin nyhetsförmedling från Tyskland under månadens sista dagar.⁵⁸ *Stockholms-Tidningen* frågade sig i ledaren ”Kritiken vaknar” den 29 juni, med hänvisning till von Papens Marburgtal, om

51. *HS* 29.6.1934, 'Versaillesin rauhansopimuksen [...]':

52. *SSD* 29.6.1934, 'Vaikeudet kasaantuvat' (led.).

53. *AL* 1.7.1934, 'Katkeavatko Saksan kauppasuhteet Englannin ja Ranskan kanssa?':

54. *Hbl* 30.6.1934, 'Hitlerregimen ansvarig [...]':

55. *GHT* 30.6.1934, 'Tisdagen tros bli avgörande [...]':

56. *S-D* 30.6.1934, 'Vulkanen':

57. *ARB* 30.6.1934, 'Blomberg har avgörandet i sina händer':

58. *DN* 30.6.1934, 'Schism mellan Hitler och SA-ledarna':

en uppmjukning av den benhårda diktaturen nu förestod i Tyskland. Men tidningen konstaterade också att spänningen fortsatte och att rikskanslern undvek ställningstaganden.⁵⁹

Hitler går till aktion

På kvällen den 30 juni 1934 slog Hitler sedan till, plötsligt och hårt – mot sin egen kamporganisation SA (Sturmabteilung). Med hjälp av Himmlers SS-styrkor och Görings polisarmé överraskades SA fullständigt och under denna ”de långa knivarnas natt” mördades ca ett hundra offer, de flesta av dem SA-ledare, men även andra personer, som inte tillhörde kamporganisationen. Bland offren fanns SA:s högste ledare, stabschefen Ernst Röhm, obergruppenführerna Karl Ernst och Edmund Heines samt stabsofficerarna Engels, Gerth, Kunze och Sanden m.fl. Veteranen Gregor Strasser, Hitlers gamle vän och partikamrat, som tvingats dra sig tillbaka, hörde även till de mördade. Bland de mest prominenta ”utomstående” offren fanns den förre rikskanslern, general von Schleicher med fru. Han sköts av okända män vid sitt skrivbord. Även några av von Papens medarbetare dödades, bl.a. hans sekreterare, och hela vicekanslerns stab häktades tillsammans med vicekanslern själv. Totalt arresterades under det första dygnet ca 2 000 personer, de flesta av dem SA-män.⁶⁰

Nazisternas huvudorgan *Völkischer Beobachter* gav redan den 1 juli sin förklaring till händelserna. Röhm beskyldes förutom för olydnad och homosexualitet även för landsförrädisk verksamhet och för att ha stått i förbindelse med general von Schleicher: ”Stabschef Röhm trat ohne Wissen des Führers mit General von Schleicher in Beziehungen.” I sitt riksdagstal den 13 juli 1934 förklarade Hitler att han själv gett order om aktionen och avrättningarna: ”Ich habe den Befehl gegeben, die Hauptschuldigen an diesem Verrat zu erschiessen.” Alla som satte sig till motvärn skulle elimineras. Rikspresidenten Paul von Hindenburg avsände den 2 juli ett gratulationstelegram till Hitler, där han uttryckte sitt djupa tack med anledning av den genomförda aktionen. Vicekansler von Papen däremot protesterade följande dag i en skrivelse till Führern mot den behandling hans medarbetare utsatts för.⁶¹

59. ST 29.6.1934, 'Kritiken vaknar'.

60. Kershaw, *Hitler*, s. 318–322; Burleigh, *The Third Reich*, s. 159–160.

61. Dokumente IV, Nr 64, 'Darstellung der Reichspressestelle vom 30.6.1934', s. 166;

Läsarna av dagstidningarna i Sverige och Finland möttes den 1 juli av stora, braskande rubriker, som "Hitler och Göring kväva planerad S.A.-revolt i blod" (*Social-Demokraten*), "Hitlerkupp mot SA-ledningen. SA-chefen häktad med hela staben" (*DN*), "Hitler arkebuserar sju S.A.-ledare. Planlagd S.A.-revolt kvävd i sin linda efter blodig razzia" (*Stockholms-Tidningen*), "Hitler kuvar revolt med järnhand" (*Sydsvenska Dagbladet*), "Hitler och Göring nedslå vittutgrenad konspiration" (*Hbl*), "Våldsam räfst inom tyska nazistpartiet för att hindra en andra revolution" (*Vasabladet*) o.s.v.⁶² *Aamulehti* (Tammerfors) skrev om "det jättelika slag" som Hitler riktat mot SA:s högsta ledning.⁶³

De rikssvenska tidningarna intog i väntan på mera information mestadels en avvaktande hållning till de dramatiska händelserna i Tyskland. *Dagens Nyheter*s ledare av den 1 juli 1934, förmodligen skriven av Kihlberg eller Wickman, fastslog att bilden av tysk nationell enhet under Hitler rämnat. Hitlers aktion var, ansåg tidningen, mera disciplinär än revolutionär. Hitlers falang hade överrumplat Röhm och Görings position hade stärkts. I bakgrunden låg, ansåg ledarskribenten, von Papens kritiska Marburg-tal. Slutresultatet var att "SA har degraderats från hela sin forna härlighet".⁶⁴ I *Aftonbladet* frågade sig Sir V., d.v.s. tidningens redaktionssekreterare Valentin Sjöberg, med vilken makt general von Schleicher, aktionens mest kända offer, stod i förbindelse då skottet föll. När tidningen utkom på eftermiddagen den 1 juli var Ernst Röhm's öde ännu ovisst.⁶⁵ Också folkpartiets organ *Svenska Morgonbladet* spekulerade i en ledande artikel om von Schleichers roll i det skedda. Man antog även att president Hindenburg stod bakom Hitler.⁶⁶ *Upsala Nya Tidning* konstaterade i sin tur att

'Telegramm des Reichspräsidenten von Hindenburg an Adolf Hitler vom 2. Juli 1934', s. 169; 'Schreiben des Vizekanzlers von Papen an Adolf Hitler vom 4.7.1934', s. 169; 'Aus Hitlers Reichstagsrede vom 13.7.1934', s. 170-172.

62. *SD* 1.7.1934, 'Hitler och Göring kväva planerad S.A.-revolt i blod'; *ST* 1.7.1934, 'Hitler arkebuserar sju S.A.-ledare [...]'; *SSD* 1.7.1934, 'Hitler kuvar revolt med järnhand'; *DN* 1.7.1934, 'Hitler kupp mot SA-ledningen'; *Hbl* 1.7.1934, 'Hitler och Göring nedslå vittutgrenad konspiration'; *Vbl* 1.7.1934, 'Senaste nytt: Våldsam räfst inom tyska nazistpartiet [...]';
63. *AL* 1.7.1934, 'SA-joukkojen korkeinta johtoa vastaan on Hitler suunnannut jättiläismäisen hyökkäyksen';
64. *DN* 1.7.1934, 'Det lossnar i fogarna. Tyskland av i dag';
65. *Abl* 1.7.1934, 'Aktuellt utifrån'; 'Senaste nytt';
66. *SvM* 2.7.1934, 'Det tyska kuppörsöket'; *SVM* 3.7.1934, 'Hindenburg bakom Hitler';

”[n]ationalsocialismen har blivit enbart nationalism och riksvärnet segtrat i tvekampan mot S.A.”⁶⁷

Svenska Dagbladet kunde redan den 1 juli berätta att Röhm skjuttit sig. I en ledande artikel redogjorde tidningen för bakgrunden till händelserna och försökte sig på en tidig analys. Man förhöll sig avvaktande i fråga om sammansvärjningsryktena och framför allt till von Schleichers påstådda roll. ”Tills vidare är man skyldig att taga fasta på den officiella versionen, som från Tyskland givits av hela händelseförloppet”, fastslog skribenten (huvudredaktör Helmer Key?), som dock hade sina dubier.⁶⁸ *Stockholms-Tidningen* fastslog i sin ledare av den 1 juli 1934, som förmodligen skrivits av tidningens politiske redaktör Anton Erman, att man ännu saknade tillförlitliga belägg för den omtalade sammansvärjningen inom SA. Följande dag rapporterade tidningens korrespondent från Berlin att Hitler fått ”fanatiska hyllningar” och att också många av hans kritiker ansåg att han gjort rätt.⁶⁹

Kvällstidningen *Nya Dagligt Allehanda* (Stockholm) rapporterade genom sin korrespondent i Berlin om händelserna. I tidningens ledande artikel av den 1 juli redogjorde huvudredaktör Leon. Ljunglund för vad som skett och meddelade sedan att tidningens uppfattning ingalunda innebar dess ”anslutning till frihetsfientliga politiska grundsatser”. Men, fortsatte Ljunglund, ”Europa behöver återhämta sig och är ur denna synpunkt att lyckönska till den kurs, som Hitler numera synes beslutsamt vilja följa”. Två dagar senare ansåg tidningen att antalet arkebuseringar under Hitlers aktion mot SA överdrivits. Man fastslog att det nya Tyskland bedömdes orättvist i svensk press och framhöll att det inte fanns anledning att misströsta om Hitlers regim: ”Ingripandet mot de radikala S.A.-ledarna [var] nödvändigt.”⁷⁰ Det tyskvänliga högerorganet *Lunds Dagblad* meddelade redan den 2 juli att lugnet återställts i Tyskland efter en sensationell lördag, då Hitler kuvat SA:s revolt hastigt och hårt. I en ledare (förmodligen skriven av redaktören Eric Ramm-Ericsson) fastslogs att aktionen varit ”en kraftåtgärd” av Hitler.⁷¹

67. UNT 2.7.1934, 'Hitlers andra kupp'.

68. SvD 1.7.1934, 'Hitler slår till'.

69. S-T 1.7.1934, 'Hitler mot SA'; S-T 2.7.1934, 'Fanatiska hyllningar för Hitler'.

70. NDA 1.7.1934, 'Ett Alexandershugg'; NDA 3.7.1934, 'Tyska regeringen håller kabinettsråd'; NDA 3.7.1934, 'Ingen anledning misströsta [...]'].

71. LD 2.7.1934, 'S.A.-revolt kuvas [...]'; LD 2.7.1934, 'Revoltens i Tyskland'.

Men även kritiska röster mot Hitlers aktion höjdes, alla lät sig inte duperas. Torgny Segerstedt behöll sin linje i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, som den 2 juli (*GHT* utkom inte den 1 juli) rapporterade om ”Ny terrorvåg över Tyskland, planerad kupp anses som orsak”. I ledaren ”Ett enigt Tyskland” konstaterade Segerstedt sarkastiskt: ”Det är ett vackert eftermäle, som dagens maktägande i Tyskland ombesörjt åt dem sina mång-åriga stallbröder, vilka de nu röjt ur vägen. [...] Hitler, Göring och Goebbels ha på nytt räddat riket. De rädda det ideligen, ideligen.”⁷² Följande dag förtäljde Segerstedt i sin ”I dag-spalt” om avskyn i den engelska pressen över massmördandet i Tyskland. Han gav också än en gång Stockholmskollegan *Nya Dagligt Allehanda* en släng för dess positiva inställning till Hitlers aktion:

medan blodet rann i strömmar, skyndade sig hr Ljunglund tjänstaktigt att utträta pressombudets syssla åt den för blodsutgjutelsen ansvarige. Denne samme Ljunglund (!) har tidigare gått tillräta med det judiska folket, och påstår sig vara kristen. [...] Intet sprider så kristen tro och intet befäster dess makt så som de troendes vittnesbörd i ord och gärning [...].⁷³

Social-Demokraten i Stockholm som i sin rapportering om händelserna i Berlin använde sig dels av T.T:s rapporter från nyhetsbyrån Reuter, dels av sin egen korrespondent i Prag, kunde redan den 2 juli 1934 förtälja att SA-chefen Röhm arkebuserats då han vägrat begå självmord. General von Schleicher skulle, enligt tidningen, däremot ha skjutits på Görings order, Hitler ovetande. Tidningens huvudredaktör Fredrik Ström uppräknade i sin ledare av den 3 juli ”När förlåten faller” tre huvudskäl för Hitlers och Görings ”massmördande”: 1) förräderi och konspiration mot ledningen, 2) sedlig och moralisk undermålighet hos SA:s ledning och 3) överdåd, berusning etc. Ström frågade sig dock varför det skedde först nu. Allt var ju känt sedan länge. ”Hyckleriet är gränslöst. Det politiska spelet är också gränslöst. Men aldrig har vare sig hyckleri eller politiskt spel firat sådana triumfer som i nazismens värld. Dess bättre draga vederbörande själva undan förlåten. Världen får se hur det ser ut bakom den. Detta är hälsosamt.”⁷⁴

Den socialdemokratiska *Arbetet* (Malmö) intervjuade en svensk redaktör som kommit direkt från Berlin och tidningen frågade sig i

72. *GHT* 2.7.1934, ’Ett enigt Tyskland’.

73. *GHT* 3.7.1934, ’I dag’.

74. *S-D* 1.7.1934, ’Tyskland i inbördeskrig’; *S-D* 2.7.1934, ’Röhm blev arkebuserad [...]’; *S-D* 3.7.1934, ’När förlåten faller’.

en av andre redaktör Axel Uhlén författad ledande artikel om detta var början till slutet. Uhlén förutspådde även att Hitler förmodligen genom utrikespolitiska aktioner skulle söka avleda den uppmärksamhet som riktades mot Tyskland.⁷⁵ Den socialdemokratiska veckotidningen *Folkbladet*, vars redaktör statsminister Hansson varit till våren 1932, varnade däremot med nuvarande redaktören Henning Thyllins röst för illusioner om Hitlerväldets snara sammanbrott. *Folkbladet* fastslog att ordern om utrensningen kommit från nazistpartiets ”högsta ort”. Revolutionen har åter ätit sina egna barn (Röhm, Strasser, Heines m.fl.) konstaterade tidningen, som även konstaterade att Ljunglund och *Nya Dagligt Allehanda* på ”ett äckligt sätt” tagit det som skett i Tyskland i försvar. *Folkbladet* fastslog att Ljunglund därmed borde avgå som ordförande i Publicistklubben.⁷⁶

I Finland var tongångarna försiktiga och många tidningar nöjde sig med ”den officiella tyska versionen” av händelserna. *Aamulehti* undrade hur det skedda skulle påverka Tysklands handelsförbindelser med England och Frankrike och meddelade redan den 2 juli ”att allt var som förut i Tyskland” och följande dag att rensningsaktionerna slutförts.⁷⁷ *Hufvudstadsbladet* fann i sin ledare av den 1 juli händelserna i Tyskland ”ej alldeles överraskande”. Enligt tidningen hade telegrammen från Berlin under den senaste tiden vittnat om en tillspetsning i den inrikespolitiska situationen. *Hbl* fortsatte ”[...] allt detta bildar för visso ett märkligt nyhetsstoff från ett rike, där en diktatorisk statsmakt länkar folkets öden och där alla viljor förutsagts besjälade av samma anda och samma jublande stridsglädje”. Man hänvisade till vicekansler von Papens tal i Marburg, till minister Goebbels kampanj mot ”reaktionärer, kritiker och häcklare” och frågade sig vilken Hugenbergss roll i det skedda varit. ”Det är på den grund vanskligt att uttala sig om de politiska konsekvenserna av det mörka drama som i går utspelats i tredje riket. [---] Men att den rensningsaktion som inletts icke kommer att stanna vid gårdagens bestraffningsåtgärder ligger i öppen dag.”⁷⁸ Finlands mest spridda tidning, framstegspartiets *Helsingin Sanomat*

75. *ARB* 2.7.1934, ’Befalld Göring att Schleicher skulle skjutas?’; ’Början till slutet’.

76. *Fbl* 1934:27, ’Dagens frågor’; *Fbl* 1934:28, ’Dagens frågor’.

77. *AL* 1.7.1934, ’Katkeavatto Saksan kauppa-suhteet Englannin ja Ranskan kanssa?’; *AL* 2.7.1934, ’Kaikki on Saksassa kuten ennenkin [...]’; *AL* 3.7.1934, ’Puhdistustyö Saksassa lopetettu’.

78. *Hbl* 1.7.1934, ’Hitler slår till’.

(Helsingfors) frågade sig den 1 juli om Tyskland stod på tröskeln till ett inbördeskrig. Följande dag strävade tidningen i en ledare efter att ge läsarna en insyn i den heta situationen i Tyskland. Tidningen fastslog modigt att general von Schleicher mött ett tragiskt öde och att Tyskland inte längre var en rättsstat. Man siade också att Hitler stod rätt ensam och att kampen om makten skulle fortsätta.⁷⁹

Den finska huvudstadstidningen *Uusi Suomi* behandlade likaså ”den stora uppgörelsens dag” i Tyskland. Tidningen skrev i positiv ton om Hitlers ”rensning”, om Röhm’s konspiration och SA-ledningens andliga förfall. von Schleicher skulle enligt *Uusi Suomis* uppgifter ha samarbetat med Röhm och man rapporterade att generalen skjutits tillsammans med flera andra ”huvudskyldiga”.⁸⁰ I samma dags ledare fortsatte tidningen sin positiva analys och konstaterade att spänningarna bland trupperna lättat när Hitler ”rensat upp” i SA:s ledning. Man fastslog också, trots att uppgifterna från Tyskland ännu var knapphändiga, helt sonika att Röhm och von Schleicher intrigerat mot Hitler och att utrensningen var ett led i maktkampen mellan Hitler och ”oppositionen” inom partiet.⁸¹ Högerorganet *Ajan Suunta*, som representerade Fosterländska Folkrörelsen, ansåg den 2 juli att Hitler genom sin aktion minskat på spänningen i Tyskland: ”Hitler har visat sig vara en man, som i farans stund slår till med hela sin kraft.” Redan följande dag meddelade tidningen frankt att lugn rådde i Tyskland, den stora rensningsaktionen var avslutad.⁸²

Den finländska socialdemokratiska tidningspressen var, liksom sina rikssvenska kolleger, kritiska till Hitlers åtgärder. Partiets huvudorgan *Suomen Sosialidemokraatti* (Helsingfors) frågade sig den 1 juli vad det egentligen var fråga om i Tyskland. Varför attackerade Hitler sina egna? Vad var orsaken till denna ”andra revolution”? Tidningen besvarade själv sina frågor med konstaterandet att orsaken stod att söka i hela nazistpolitikens misslyckande och i att partiets medlemmar börjat misstro och betvivla Hitlers stora ord och löften. Tidningen spådde att Hitler skulle föra sitt krig ända tills alla element som motsatte sig honom eliminerats.⁸³ Den svenskspråkiga socialdemokratiska tidning-

79. *HS* 1.7.1934, ’Onko Saksä [...]’; *HS* 2.7.1934, ’Hitlerin vaikeudet’.

80. *US* 1.7.1934, ’Suurten selvitysten päivä Saksassa’.

81. *US* 1.7.1934, ’Saksan tapahtumat’.

82. *AS* 2.7.1934, ’Hitler on iskenyt’; *AS* 3.7.1934, ’Suuri puhdistustyö Saksassa päättynyt [...]’.

83. *SSD* 1.7.1934, ’Mistä on kysymys Saksassa?’.

en *Arbetarbladet* med sin oräddade huvudredaktör Axel Åhlström var än mera kritisk mot nazisternas senaste våldsdåd. Nyheten rubricerades ”Hitler och Göring vadar i blod” och Karl-August Fagerholm fastslog i sin ledare att ”[e]n diktatur och ett skräckregemente föder hat och detta tar sig någon gång utbrott”. Nästa gång kunde det vara Hitlers tur. Den 4 juli citerade tidningen sin rikssvenske kollega Gunnar Lindberg från tidningen *Arbetet*: ”Det är något ruttet i staten Tyskland.”⁸⁴

Efterspel

Så småningom, i takt med att lugnet åter sänkte sig över Tyskland, klarnade bilden av vad som egentligen hänt. Hitlers ”andra revolution” hade krävt ca två hundra liv, medan drygt 2 000 personer häktats. Flera av de avrättade tillhörde SA:s ledning, såsom dess högsta chef, stabschefen Ernst Röhm, chefen för stormavdelningarna i Berlin Karl Ernst, d.o. i Schlesien Edmund Heines, i Sachsen Hans Hayn, i Bayern August Schneidhuber, divisionsbefälhavaren i München Wilhelm Schmidt, dito i Pommern Hans Peter Heydebrech, regementschefen i München, greve Hans Erwin Spretl m.fl. Till offren hörde även ”gamla” nazister som Gregor Strasser samt politiska motståndare som förre rikskanslern, general Kurt von Schleicher, som kallblodigt nedsköts jämte sin hustru. Också generalerna von Bredow och Kahr mördades som ”reaktionära”, liksom ledaren för ”der Katolischen Aktion” Erich Klausener. Även gruppen kring von Papen undanröjdes, bl.a. dennes presstalesman Herbert von Bose och publicisten Edgar Jung, även om vicekanslerns eget liv sparades. SA:s ryggrad var därmed bruten. Till ny chef för SA efter Röhm, men nu direkt underställd Führern, utnämndes en ”mister Nobody”, gruppchef Victor Lutze.⁸⁵

Morden på generalerna von Schleicher, von Bredow och Kahr, som i Tyskland inte ledde till några större protester och vilka, enligt uppgift, nedtystades av riksvärnschefen Werner von Blomberg och general Walter von Reichenau⁸⁶, väckte stor uppmärksamhet och indignation

84. *Arbbl* 2.7.1934, 'Hitler och Göring vadar i blod'; *Arbbl* 2.7.1934, 'Lugn råder' (led.); *Arbbl* 4.7.1934, 'Huvudena rullar'.

85. Dokumente IV Nr 64, 'Der 30. Juni 1934', s. 165–172; Kershaw, *Hitler*, s. 322–325; *Widerstand gegen den Nationalsozialismus.*, s. 20, 297–298; Wolfgang Benz, *Geschichte des Dritten Reiches*, Bundeszentrale für politische Bildung, Band 377 (München 2000) s. 52–57.

86. *Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, s. 297–298; se även Peter Hoffman,

utomlands, så också i Sverige och Finland. *GHT* fastslog redan den 2 juli i artikeln ”Kurt von Schleicher – ett revolutionsoffer”, att generalens död ”kommer inför utlandet och eftervärlden att vittna mera till hans förmån än till hans nackdel”. Följande dag konstaterade tidningen med sin Londonkorrespondents penna, att märkliga detaljer kommit i dagen om generalens död. *Handelstidningen* fann också att mordandet skett till synes planlöst, även om det otvivelaktigt lett till att triumviratet Hitler–Göring–Goebbels makt stärkts.⁸⁷ *Nya Dagligt Allehanda* som välkomnat Hitlers aktion mot SA och kallat den ”ett Alexanders-hugg”, skrev med sin huvudredaktör Leon. Ljunglunds penna, att tidningen ingalunda tagit parti för det nationalsocialistiska systemet och fortfarande hyste ovilja mot all slags diktatur. Man försvarade det tyska folket, som inte var något rövarband. Ljunglund försvarade också Hitlers åtgärder, men kom även med kritik, och ansåg att mordet på general Schleicher måste utredas. Han fastslog dock att Hitler nu räddat Tyskland undan bolsjevismen.⁸⁸

De stora svenska huvudstadsdrakarna visade varierande intresse för Tyskland efter att de mest dramatiska händelserna ebbat ut. *Aftonbladet* innehöll den 4–7 juli förvånansvärt få rapporter från Tyskland och tidningen tog ingen ställning till Hitlers brutala aktion. De ledande artiklarna behandlade dessa dagar uteslutande inrikespolitiska händelser. I stället fokuserade tidningen den 9 juli på hotet från bolsjevismen och marxismen i artikeln ”Moskva spår världsrevolution”. Den 10 juli fastslog tidningen i sin ledare, förmodligen skriven av tidningens politiske redaktör dr John Landquist, med en släng åt socialdemokratin, att den moderna diktaturen har uppstått ur socialismen. I samma nummer ingick några notiser om de senaste händelserna i Tyskland, om stämningarna inför Goebbels radiotal samma kväll, om Hitlers sammankallande av riksdagen och om den pågående hetsen mot de tyska judarna.⁸⁹

Widerstand – Staatsreich – Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler (München 1985), s. 43–45.

87. *GHT* 2.7.1934, ’Kurt von Schleicher – ett revolutionsoffer’; *GHT* 3.7.1934, ’Hitler uppges vara [...]’; *GHT* 4.7.1934, ’Den stora hasarden’.

88. *NDA* 4.7.1934, ’Händelserna i Tyskland’.

89. *Abl* 9.7.1934, ’Moskva spår världsrevolution’; *Abl* 10.7.1934, ’Vår höga nordiska kultur’; *Abl* 10.7.1934, ’Skall Göbbels förklara fallet Schleicher?’; *Abl* 10.7.1934, ’Hetsen mot judarna börjar i Tyskland’.

I *Dagens Nyheter*s ledare av den 3 juli, måhända skriven av Leif Kihlberg, konstaterades oförblommerat att "[i]ngen propaganda kan dölja att detta innebär en politisk bankruttförklaring. Nazistregimen leder Tyskland i fördärvet". Enligt *DN* gjorde Hitler morden lagliga genom retroaktiva regeringsbeslut. Också *DN* ondgjorde sig över Ljunglunds uttalanden i *NDA*. Man kritiserade denne sittande ordförande för Publicistklubben för att han uppträdde som en mentor över svenska pressen, "närmast den del av pressen som inte har gjort knäfall för den tyska revolverrätten". "Han [Ljunglund] vilseleder svenska allmänheten. [...] Av deras frukt skolen I känna dem, står det i bibeln. Det står också något om, att ett träd, som bär ond frukt bör avhuggas och kastas i elden. Men det ingår förmodligen icke i hr Ljunglunds kristna ideologi."⁹⁰ *Stockholms-Tidningen* rapporterade den 3 juli att rensningsaktionen i Tyskland visserligen nu var avslutad, men att nya arkebuseringar var att vänta. Följande dag redogjorde tidningen genom sin korrespondent för mordet på von Schleicher och kunde berättat att generalen skjutits vid sitt skrivbord. Man citerade också genom T.T. engelska *Times* uttalande om att nazisterna återgått till medeltida metoder.⁹¹

Det konservativa *Svenska Dagbladet* fokuserade dagarna efter Hitlers "andra revolution" på de ekonomiska följderna av utrensningen. I två ledande artiklar dryftade Gustav Cassell Tysklands ekonomiska situation med tanke på de svenska förhandlingarna med Tyskland. Han konstaterade att Tyskland höll på att förstöra sin betalningsbalans och därtill hela sin ställning på världsmarknaden. Tidningens Berlinredaktion berättade om det bittra hat som rådde mellan SA och SS och rapporterade att SA:s interimistiske chef Lutze medgett att SA skulle nedskäras. Slaktningen av SA:s mest centrala ledning innebar samtidigt SS:s upphöjelse. Ett annat konservativt högerorgan, *Lunds Dagblad*, förmedlade den 3 juli de tyska lugnande officiella bulletinerna, men skrev även om de oroande rykten som florerade. Tidningen rapporterade också att Gregor Strasser tillhörde offren för utrensningen. Det svenska nationalsocialistiska arbetarpartiets språkrör *Den Svenske Nationalsocialisten* (Göteborg) försvarade med sin huvudredaktör

90. *DN* 3.7.1934, 'De nya herrarna'; *DN* 4.7.1934, 'Morden göras lagliga [...]'; *DN* 5.7.1934, 'Rinaldo Rinaldini'.

91. *S-T* 3.7.1934, 'Vicekansler v. Papen på fri fot'; *S-T* 4.7.1934, 'von Schleicher [...]'.

Sven-Olof Lindholms stämma likvideringen av general von Schleicher. Tidningen rapporterade bombastiskt att Hitler krossat reaktionen och ”snyltgästerna” och om den indignation och förtrytelse detta gett upphov till i ”judiska världspressen”. Man såg Hitlers aktion som en fortsättning på en redan påbörjad revolution.⁹²

De socialdemokratiska organen såg händelserna i Tyskland i betydligt mörkare färger än den borgerliga tidningspressen i Sverige. *Arbetet* (Malmö) ansåg den 2 juli i en ledare författad av andre redaktören Axel Uhlén att Hitler förmodligen skulle komma att söka avleda uppmärksamheten från händelserna i Tyskland genom utrikespolitiska aktioner.⁹³ Tidningen rapporterade vidare den 3 juli om fortsatta arkebuseringar i Tyskland, där, enligt tidningen, även oskyldiga mördades. Huvudredaktören Fredrik Ströms ledare i *Social-Demokraten* av den 4 juli 1934 var symptomatisk för socialdemokraternas inställning till den tyska nazismen: ”Liksom riksdagshusbranden tillkom för att ge en förevändning till terrorn mot kommunister, socialdemokrater och borgerliga demokrater, arrangerades historien om S.A:s landsförräderi och omedelbart förestående uppror mot Hitler, varpå ännu icke framlagts det ringaste belägg och som strider mot att Göring kunde överraska alla S.A.-ledare utan ett försök till motstånd.” Göring överraskade enligt *Social-Demokraten* nu SA på samma sätt som han 1933 överraskade den organiserade arbetarklassen i Tyskland. Tidningen kallade Göring för ”en ärelysten och skrupelfri man”, men trodde att det till Hitler ställda ultimatumet att göra upp med partiets vänster även kommit från riksvärnsministern Werner von Blomberg och från Mussolini (!).⁹⁴

I Finland var gränslinjen mellan borgerliga och socialdemokrater minst lika stark, för den finska högern hade redan tidigare hyst förståelse för Hitlers uppgörelse med ”bolsjevismen” 1933 och såg den senaste aktionen som ett led i utvecklingen. Samlingspartiets huvudorgan *Uusi Suomi* (Helsingfors) stödde sig på FNB:s nyhetstelegram och fastslog att vicekansler von Papens fortsatta ställning var oklar och att han befann sig i onåd hos Hitler. Tidningen rapporterade den följande

92. SvD 5.7.1934, Gustav Cassell: 'Sveriges rätt'; SvD 7.7.1934, Gustav Cassell: 'Tysklands betalningsförmåga'; LD 3.7.1934, 'Lugnande bulletiner, oroande rykten'; SNS 5.7.1934, 'Den tyska revolutionen fortsätter'; LD 12.7.1934, 'Hitler krossar reaktionen!'.

93. ARB 2.7.1934, 'Början till slutet'.

94. S-D 4.7.1934, 'Det klarnar över Berlin'.

veckan (2–9.7) utförligt och ingående om händelserna i Tyskland, men utan någon som helst kritik. I sin ledande artikel av den 4 juli konstaterade *Uusi Suomi* att Tyskland genom aktionen mot SA fått mycket negativ publicitet, men att den övriga världen mest hade fått ta del av rykten, inte av sanningar. Hitlers stöd bland det tyska folket hade efter ett år vid makten synats vara större än någon annan persons i Tyskland, men nu hade denna uppfattning visat sig vara en illusion, skrev tidningen. Motståndarna hade arkebuserats, och ingen visste om de fått någon domstolsbehandling. Kampen mellan Hitler och hans motståndare fortsatte, ännu var det enligt *Uusi Suomi* för tidigt att lyckönska segraren. Den 5 juli konstaterade tidningen att situationen i Tyskland höll på att stabiliseras och citerade flera olika källor visavi de senaste dagarnas händelser: nya arkebuseringar (enligt FNB), Gregor Strassers död (enligt *Stockholms-Tidningens* korrespondent i Berlin), fru von Schleichers död (enligt *Berlingske Tidende*) och upprorstendenser också i Österrike (enligt *Neues Wiener Tageblatt*).⁹⁵

En annan finländsk högertidning, *Aamulehti* i Tammerfors, rapporterade den 4 juli om den nya lagstiftningen i Tyskland som fullbordat diktaturen. Följande dag citerade tidningen FNB, som påstod att propagandaminister Goebbels skulle ha varit Hitlers sagesman så det gällde att avslöja komplotten mot rikskanslern.⁹⁶ *Turun Sanomat* (Åbo) kunde redan den 3 juli berätta att lugn rådde i Berlin, men varnade för att tro att den inre spänningen nu var över. Ännu den 5 juli rapporterade tidningen om nya avrättningar.⁹⁷ IKL-organet *Ajan Suunta* ondgjorde sig den 4 juli över att ”ett nät av lögnar och förtal” (”parjauksen valheverkko”) spunnits över Tyskland. Närmast var det den utländska tidningspressen som gjorde sig skyldig till spridande av osanningar.⁹⁸

Den finländska socialdemokratiska pressen vilade däremot inte på hanen i sin öppna kritik av Hitler och hans aktion. *Suomen Sosialidemokraatti* citerade källor som uppgav att Röhm skjutits efter att ha

95. *US* 4.7.1934, ’Saksalaisia kohtaloita’; *US* 5.7.1934, ’Von Papania ei uhkaa [...]’; *US* 5.7.1934, ’Gregor Strasseria ei teloitettu’.

96. *AL* 4.7.1934, ’Saksan tapahtumat’ (led.); *AL* 5.7.1934, ’Uusia nimiä teloitettujen listalla [...]’.

97. *TS* 3.7.1934, ’Verilöylyn jälkeen Berliinissä rauhallista’ (led.); *TS* 5.7.1934, ’Saksassa teloitukset jatkuvat’.

98. *AS* 4.7.1934, ’Parjauksen valheverkko’; *AS* 11.7.1934, ’Ulkomaiden lehdistön valhetaistelu’.

vägrat begå självmord. I en ledare av den 3 juli beklagade tidningen det faktum att "fascistnationen" kunde bestå oaktat det tyska folkets hat, och fastslog att det bästa sättet att avslöja fascismen var att låta den få makten, även om detta stod folket dyrt. Följande dag rapporterade SSD om inre stridigheter i Tyskland, och bemötte de tyska nazisternas påstående om Hitlers förstärkta ställning med att "varje diktatur synes stark, tills den krossas".⁹⁹

De liberala finska tidningarna var ganska återhållsamma i sina fortsatta bedömningar av läget i Tyskland efter de första rapporterna. Ännu den 3 juli 1934 berättade *Helsingin Sanomat*, organ för nationella framstegspartiet, att de blodiga utrensningarna fortgick i Tyskland och att von Papens avgång var att vänta. Men folkomröstningen i Saarområdet och Siams kungapars besök i Berlin tog lika mycket spaltutrymme både denna och de följande dagarna. Den 5 juli förundrade sig *HS* över *Uusi Suomis* artikel av den 4 juli (se ovan). Tidningen tog denna *Uusi Suomis* förändrade inställning som ett tecken på att *US* äntligen tagit sitt förnuft till fånga.¹⁰⁰

Den svenskspråkiga dagstidningen *Hufvudstadsbladet* fortsatte den 2 juli 1934 sin rapportering från Tyskland genom sin egen korrespondent. Tidningen karakteriserade händelserna som en "sannskyldig Bartholomeinatt" och framhöll att föreliggande nyhetsmaterial inte ger en fullt klar bild av läget: "[...] vad som verkligen tilldragit sig under nattens lopp sväva tidningsläsarna i ovisshet om". Man rapporterade också om Goebbels radiotal den 1 juli, där han uppläste en förordning som förbjöd allmänheten att kritisera Hitlers åtgärder. I ledaren "Hitler slår till" av den 3 juli skriver *Hbl* att det ännu var vanskligt att yttra sig om de politiska konsekvenserna av aktionen, men att den rensningsaktion som inletts "[...] icke kommer att stanna vid gårdagens bestraffningsåtgärder ligger i öppen dag". Tidningen rapporterade om von Papens häktning och trodde att Göring snart skulle utnämnas till vicekansler.¹⁰¹ *Vasabladet* kallade händelserna i Tyskland för "inbördeskrig" och menade att ingen visste hur många som egentligen

99. SSD 2.7.1934, 'Ainakin 100-kunta [...]'; SSD 2.7.1934, 'Kun Röhm [...]'; SSD 3.7.1934, 'Natsijohtajain välien selvittely'; SSD 3.7.1934, 'Päivän peili'.

100. *HS* 3.7.1934, 'Verinen puhdistus Saksassa [...]'; *HS* 4.7.1934, 'Muutoksia Saksan hallituksesta'; *HS* 5.7.1934, 'Muut lehdet'.

101. *Hbl* 2.7.1934, 'Röhm arkebuserad [...]'; *Hbl* 2.7.1934, 'Utländskt'; *Hbl* 3.7.1934, 'Hitler slår till'.

fått sätta livet till. Uppgårelsen i Tyskland ”saknar i stränghet sitt motstycke i flere decenniers inrikespolitik. [...] Hundratala SA-officerare arkebuserade. [...] Det skall göras rent hus i Tyskland, säger Goebbels”, skrev tidningen vidare.¹⁰²

De följande dagarna präglades i både svensk och finländsk press av en avvaktande hållning i väntan på att situationen i Tyskland skulle klarna. *Vasabladet* återkom följande vecka till händelserna i Tyskland, vilka behandlades av Max Hanemann den 8 juli 1934: ”Sedligheten är genom direktör (riktigaste översättningen av Führer) Hitler återupprättad genom diverse dödanden, rensningar har företagits, lugnet har återställts och Hindenburg uttryckt sin tillfredsställelse, men meningen i alltsammans, var stannar den?” Han kritiserade mordet på general von Schleicher och konstaterade att vicekansler von Papen fått sitta kvar ”utan ämbetsbostad” som en marionett fastän de närmaste medarbetarna fängslats eller arkebuserats. Hanemann citerade vidare engelska *Times*, som konstaterat att Tyskland inte längre var en västeuropeisk stat. Likaså citerade han *Dagens Nyheter*s uttalanden att Hitler med ett raskt grepp ”dekapitulerat den fraktion som fordrade införande av vad man på parlamentariskt språk kallar vallöften”. Hanemann fastslog torrt att Hitler därmed även noga taget ”ställt sig själv inför arkebuseringsplutonen. Längre kan det ej dröja”. Han undrade vidare hur administreringen av det Tredje rikets konkursbo skulle gestalta sig och konstaterade slutligen: ”Allra värst för fältmarskalk Hindenburg, som tydligen håller på att överleva sin storhet – såvida något alldeles oväntat ej skulle hända.”¹⁰³

Rikspresident Paul von Hindenburg avled den 2 augusti 1934 efter en flera veckor lång döds kamp. Hans bortgång föregicks av en för de tyska nazisterna stor skandal, då Österrikes kansler Engelbert Dollfuss mördades i samband med ett av österrikiska nazister utförd misslyckat kupp försök den 25 juli. Det krävdes stora diplomatiska ansträngningar från Hitlers sida för att söka rentvå den tyska regeringen från anklagelser för inblandning i kupp försöket. Hitler passade dock på att samtidigt ”göra sig av” med vicekansler von Papen, genom att utnämna denne till Tysklands nya ambassadör i Wien.¹⁰⁴

102. *Vbl* 3.7.1934, 'Nazismens inbördeskrig'; *Vbl* 3.7.1934, 'Uppgårelsen i Tyskland'.

103. *Vbl* 8.7.1934, 'I veckans marginal'.

104. Dokumente IV, Nr 65 d, 'Schreiben Adolf Hitlers vom 26. Juli an den Vizekanzler von Papen', s. 174; Kershaw, *Hitler*, s. 325; Longerich, *Goebbels*, s. 244–245.



Rikspresident von Hindenburg och rikskansler Hitler på väg till festligheter i Lustgarten i Berlin den första maj 1933. Följande dag upplöstes den tyska fackföreningsrörelsen.

Då Hindenburg ännu levde lät Hitlers regering den 1 augusti utfärda en lag om att rikspresidentens och rikskanslerns uppgifter skulle förenas. Lagen skulle träda i kraft i och med Hindenburgs död och därmed skulle Hitler få absolut makt, vilket också skedde redan följande dag i och med rikspresidentens bortgång.¹⁰⁵ Samma dag utfärdade den tyska riksregeringen också ett beslut om anordnande av en folkomröstning i anledning av nyordningen.¹⁰⁶ Sorgebudet mottogs utomlands med sorg och farhågor för framtiden. I Finland frågade sig *Vasabladet* oroligt vad som skulle ske efter Hindenburgs bortgång. *Helsingin Sanomat* ansåg att Hindenburg varit den enda enande faktorn i Tyskland och ställde samma fråga som kollegan.¹⁰⁷ I Sverige framhöll signaturen I. P. (Ivan Pauli) i ledaren ”Den nye Caesar” i *Social-Demokraten* att Hitler, ”tyngd av blod”, nu var Tysklands nye Caesar och att banden mellan ”Hitlers Terror-Tyskland” och Weimarrepubliken de-

105. Dokumente IV, Nr 66, 'Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen reiches vom 1. August 1934', s. 175; Kershaw, *Hitler*, s. 325–326; Longerich, *Goebbels*, s. 245–247.

106. Dokumente IV Nr 67 b, 'Beschluss der Reichsregierung zur Herbeiführung einer Volkabstimmung vom 2. August 1934', s. 178.

107. *Vbl* 3.8.1934, 'En hövding har gått bort' (led.); *HS* 3.8.1934, 'Presidentti v. Hindenburgin poistueessa' (led.).

finitivt avskurits genom rikspresidentens död. *Stockholms-Tidningen* konstaterade torrt att Hitler avskaffat presidentposten, men själv förblivit Führer och rikskansler. Den ”fria folkomröstning” som Hitler utlyst för att sanktionera förändringen var en chimär. Socialdemokratiska *Arbetet* i Malmö kallade med Allan Vougts penna förändringen för ”en ny statskupp” och Hitler för ”en blodstänkt diktator” som ”förpinade” det tyska folket.¹⁰⁸

Hitlers absoluta maktställning som Tysklands Führer signerades definitivt i och med den ed som Wehrmacht avtvingades enligt ett dekret av den 2 augusti 1934. Den tyska arméns medlemmar svor därmed Adolf Hitler ”Führer des Deutschen Reichs und Volkes” sin trohet och lovade att villkorslöst hörsamma sin överbefälhavare (”dem Oberbefehlshaber der Wehrmacht unbedingten Gehorsam leisten [...]”).¹⁰⁹

Sammanfattning

En analys av den svenska och finländska pressens rapportering och ställningstaganden i fråga om Adolf Hitlers s.k. andra revolution i Tyskland, d.v.s. uppgörelsen med SA, visar att det förekom tydliga skillnader mellan tidningarna, främst baserade på politisk partitillhörighet, men också beroende av t.ex. chefredaktörernas egen inställning. Någon större skillnad mellan de bägge länderna kan inte skönjas. Både i Sverige och i Finland intog den socialdemokratiska pressen en mycket kritisk hållning mot nationalsocialismen i allmänhet och mot våldet i Tyskland i synnerhet. Men de socialdemokratiska pressrösterna i Finland var en smula försiktigare i sin rapportering än sina svenska kollegor. I bägge länderna fanns det dock även borgerliga pressröster som förhöll sig negativt till Hitlers nyaste våldsaktion. Inte överraskande var det *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och *Dagens Nyheter* i Sverige samt *Vasabladet* i Finland som utmärkte sig i detta hänseende. *Helsingin Sanomat* förhöll sig likaså reserverat till Hitler och dennes parti, även om det inte tog sig lika tydliga uttryck som i t.ex. *Vasabladet*. En motsats till sistnämnda tidning var *Hufvudstadsbladet*, som intog en betydligt försiktigare hållning gentemot händelserna i Tyskland och i sin rapportering och i sina ställningstaganden tenderade att

108. *SD* 3.8.1934, 'Den nye Caesar' (I.P., led.); *ST* 3.8.1934, 'Efter Hindenburg' (led.); *ARB* 3.8.1934, 'Den nya statskuppen' (A.V-gt, led.).

109. Dokumente IV Nr 68, 'Eidesformel', s. 182.

visa en större förståelse för den tyska regeringens åtgärder. Naturligen förekom det bland högerpressen i bägge länder tidningar vilka förhöll sig positivt till nazistregeringen i Tyskland och detta gällde inte bara den yttersta högerns organ. *Nya Dagligt Allehanda* i Sverige och *Uusi Suomi* i Finland är exempel på dylika tidningar.

Redan denna begränsade undersökning ger än en gång vid handen att den i bägge länder så ofta förekommande uppfattningen att man ingenting visste om nazisternas våldsdåd och om nazismens ”rätta väsen”, är falsk. Både i Sverige och i Finland redogjorde tidningarna öppet och detaljerat för vad som skedde i Tyskland redan under de första åren av Hitlerregimen. Varje tidningsläsande medborgare kunde bilda sig en rätt sanningsenlig uppfattning om händelserna. En del tidningar var således från första början öppet kritiska till den tyska nazismen, medan andra var mera indifferent eller rent av nazistvänliga. Många påverkare i bägge länder valde att tåga inför alla hemskheter som utspelade sig inför deras ögon, men många modiga tidningsmän och politiker vågade också ta bladet från munnen och nämna sakerna vid deras rätta namn. Tack vare deras orädda kamp för ordets frihet lyckades nazisterna heller aldrig vinna något större politiskt inflytande i Sverige och Finland.¹¹⁰

110. Sälunda lyckades t.ex. ingen representant för ett nazistiskt parti någonsin erövra ett mandat i riksdagen varken i Sverige eller i Finland.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

EINAR VÄRÄ

Fyra globala brytningar som ledde till 1900-talets världskrig

En undersökning av orsakerna till första världskriget utgående från finskspråkiga dagstidningar från åren 1876–1909

I denna översikt presenteras en ny sorts överblick över orsakerna till första världskriget. Det övergripande syftet är att på basis av texter publicerade i finskspråkiga dagstidningar åren 1876–1909 påvisa att fyra stora brytningar ägde rum under 1800-talets sista fjärdedel och under 1900-talets tidiga år, vilka ledde till att det europeiska storkrig som börjat 1914 utvidgades till ett världskrig.

Uppfattningar om orsakerna till första världskriget

I juni år 2014 har det förflutit hundra år sedan mordet på kejsardömet Österrike-Ungerns kronprins Franz Ferdinand, vilket var startskottet till det första, men inte det sista världskriget. I detta sammanhang är det intressant att reflektera över orsakerna till 1900-talets världskrig.

För att besvara frågan varför ett världskrig bröt ut 1914 måste man ta avstamp i en överblick över hur man i historieskrivningen har behandlat orsakerna till första världskriget. Man måste medge att nämnda orsaker har sökts på en ganska bred skala. Ett sammandrag av den västerländska synen på denna fråga ingår i en i Tyskland av H. Kinder och W. Hilgemann år 2000 utgiven världshistorisk atlas. Där uppräknas följande huvudsakliga orsaker till första världskriget:

- Militär-politiska konflikter i det europeiska stormaktssystemet (Tyskland–Storbritannien, Tyskland–Frankrike)
- Kapprustning
- Tävlan mellan Tyskland och Storbritannien om flottans utvecklande

- Konflikter inom det multinationella kejsardömet Österrike-Ungern
- De militär-politiska alliansernas avstående från en ömsesidig försvarsprincip i Europa
- Rysslands politik i Balkan
- En alltför hastig mobilisering av militären och förhastade ultimatum
- Revanschism i Frankrike
- Nationalism i Tyskland
- Ekonomisk konkurrens mellan Tyskland och Storbritannien.¹

Dessutom har det i andra undersökningar framförts orsaker som t.ex. militarism och krigsteknologins utveckling, stormakternas (särskilt Tysklands) ambitiösa planer och rädsla för att förlora sina allierade, stormakternas beredskap att använda militär makt för att uppnå sina mål o.s.v.

Alla de ovan nämnda fenomenen förklarar nog varför ett allmän-europeiskt storkrig utbröt sommaren 1914 (sådana hade förekommit också förut), men de ger inte svar på frågan varför detta krig eskalerade till ett världskrig. De beskrivna förhållandena var ur ett europeiskt perspektiv intet nytt eller oerhört – de hade existerat i denna världsdelen redan i decennier och vissa av dem redan i sekler.

Den officiella sovjethistoriografin lade huvudskulden för första världskriget på de imperialistiska stormakterna och deras ledare och på storborgerskapet.² Enligt denna historieuppfattning ledde de konflikter och den aggressivitet som uppstod då kapitalismen övergick i imperialism till första världskriget. Till detta hörde den allt hårdare konkurrensen mellan monopolerna, delandet av Asiens, Afrikas och Stilla havets rika och omfattande områden, och uppkomsten av de försenade³ ”unga imperialistiska rovdjuren”⁴ (Tyskland, Italien, USA och Japan). Syftet med denna förklaring var dock främst att berättiga

-
1. Hermann Kinder & Werner Hilgemann, *dtv-Atlas Weltgeschichte von Anfängen bis zur Gegenwart* (2000), s. 400.
 2. Daniil Proektor, *Mirovyje voiny i sud'by tjelovetjestva* (1986), s. 4–5.
 3. Jevgenij Šteinberg, *Istorija britanskoj agressii na Srednem Vostoke* (1951), http://militera.lib.ru/h/shteynberg_el/10.html (10.12.2012).
 4. Ivana Rostunova (red.), *Istorija pervoi mirovoi voiny 1914–1918* (1975), <http://militera.lib.ru/h/ww1/index.html> (10.12.2012).

bolsjevikrevolutionen och Sovjetstatens agerande (bl.a. fredsavtalet med centralmakterna i Brest-Litovsk i mars 1918).

Sovjetunionens fall och det kommunistiska systemets kollaps införde nya begrepp i den ryska historiografin. Numera framförs den globala västcivilisationens kris som den huvudsakliga orsaken till första världskriget.⁵ Denna konception påminner dock om den sovjetiska uppfattningen och förklarar inte hur eller varför den nämnda krisen, som enligt skribenterna varade hela första hälften av 1900-talet, löstes. Man måste komma ihåg att andra världskriget resulterade i en tudelning av världen i (det kapitalistiska) väst och (det kommunistiska) öst. Detta var inte precis en lösning på västcivilisationens kris.

Det är alltså nödvändigt att åter fundera över orsakerna till första världskriget. Bl.a. måste man betrakta de globala brytningarna under 1800-talets sista fjärdedel och under 1900-talets första år, vilka ledde till att det europeiska storkrig som började 1914 utvecklades till ett världskrig.

Dagens teknik har möjliggjort en snabbare bearbetning av historiska dokument. Ett förträffligt redskap är Nationalbibliotekets digitaliserade tidningsarkiv.⁶ Med hjälp av bläddrings- och sökfunktionerna i detta arkiv kan man snabbt hitta relevant information. Tidningarna erbjuder också en möjlighet att följa med tidsandan, då de ofta behandlar sådana saker som inte omtalas i officiella statliga och diplomatiska dokument. Utgående från tidningsmaterialet är det möjligt att beskriva de tidigare nämnda fyra globala brytningarna.⁷

Den första brytningen: den mentala

När man behandlar orsakerna till första världskriget är det nödvändigt att försöka utröna när den internationella opinionen accepterade möjligheten av ett världskrig (med andra ord när världskriget skedde i människors medvetanden). Enligt den engelskspråkiga *Online Etymology Dictionary* användes termen *World War* (världskrig) första gången bevisligen år 1898 i tidningen *New York Times*.⁸ Den tyske författaren

5. Georgija Poljaka & Anny Markovoi (red.), *Vsemirnaja istorija* (2000), s. 358–360.

6. <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/secure/main.html> (10.12.2012).

7. För denna uppsats har jag använt finskspråkiga tidningar som utkom fram till år 1910, eftersom det i Nationalbibliotekets digitaliserade tidningsarkiv tillsvidare finns fritt tillgängliga tidningar från åren 1771–1910.

8. http://www.etymonline.com/index.php?!=w&p=15&allowed_in_frame=0 (10.12.2012).

August Wilhelm Otto Niemann, som använde ordet i den 1904 utkomna anti-brittiska fantasiromanen *Der Weltkrieg: deutsche Träume* ("Världskriget: en tysk dröm"), har också betraktats som begreppets upphovsman.⁹ Om man utgår från detta, verkar det som om världskriget utbröt ganska oväntat, och att man inte talade särskilt mycket om möjligheten av ett sådant. Men detta förefaller inte vara särskilt sannolikt – tänkte man faktiskt inte före 1898 att ett världskrig var möjligt?

Texter publicerade i finska tidningar åren 1876–1909 ger en helt annan bild. I finskspråkig press användes ordet världskrig (*maailmansota*) första gången den 10 juni 1876 i *Ilmarinen*. I första delen av en utrikesöversikt över händelserna i Bosnien och Hercegovina i Balkan med anledning av det anti-turkiska upproret stod följande att läsa:

Den mest problematiska är hur enkelt rebellerna går med på dessa eftergifter [som erbjuds av den nye sultanen Abdul Hamid] när det ännu är oklart om det hat som länge pyrt mot Turkiet övergår i fullskaligt krig, vilket redan länge har befarats. Ur det bullret kunde ett allmänt världskrig mellan stormakterna snabbt uppblomma.¹⁰

I detta fall måste man poängtera två saker: 1) denna text är ingen fantasiroman som Niemanns *Der Weltkrieg*, utan en realistisk överblick över den utrikespolitiska situationen; 2) i den nämnda texten betydde frasen "allmänt världskrig" ett stort krig mellan de europeiska stormakterna, vilket förklaras av den tidens Europacentrerade världsbild. I andra delar av världen fanns det inte ännu några mäktiga stater – USA och Japan höll först på att utvecklas till sådana.

Ett potentiellt världskrig dök igen upp som tema i samband med krisen i Egypten år 1882. I juli skrevs det i *Uusi Suometar*, med hänvisning till den tyskspråkiga tidningen *National-Zeitung*: "En slutlig lösning på Egyptens och likaså Konstantinopels öde fås först genom ett allmänt världskrig, vilket synliggör de verkliga maktförhållandena mellan dem som strävar till dessa ställen, och de svagare måste anpassa

9. August Wilhelm Otto Niemann, *Der Weltkrieg: deutsche Träume* (Berlin 1904).

10. "Vaikein kohta on siinä, miten helposti kapinalliset näihin [uuden sulttaanin Abdul Hamidin tarjottujen] myönnytyksiin suostuvat, kun vielä on epätietoista, eikö Montenegrossa ja Serbiassa kauan kytenyt viha Turkia vastaan puhkeudu ilmisotaan, miten jo aikoa on pelätty. Siitä melskeestä saattaisi pian syntyä yleinen maailmansota suurvaltioiden välillä"; *Ilmarinen* 10.6.1876. I Finlands svenskspråkiga tidningar användes ordet "verldskrig" åtminstone redan 1.3.1839 i *Finlands Allmänna Tidning*.

sig till omständigheterna.”¹¹ En månad senare stod det att läsa i *Uusi Suometar*, som nu refererade till tidningen *Pall Mall Gazette*, där den tyske kanslern Otto von Bismarcks påverkan på dagens politiska frågor dryftades: “[...] Tysklands politik år 1882 är densamma som 1877, – ett ivrigt strävande efter att hållas på god fot med alla parter och hindra ett lokalt krig från att övergå i ett världskrig. Furst Bismarck har redan för länge sedan meddelat sitt missnöje med Frankrikes och Englands samverkan i Egypten [...]”¹² I *Uusi Suometar* skrev man i september samma år: “[...] och om Egypten är nyckeln till Indien, så är Konstantinopel nyckeln till hela orienten i allmänhet. England skulle inte utan en strid ge bort den till någon som helst annan makt, och de grymma konsekvenserna av ett allmänt världskrig är viktigare än ett slumpmässigt tillskansande av Egypten.”¹³ I *Waasan Lehti* betraktas världskriget som en självklarhet i ett nummer som utkom i slutet av september: ”Därtill kan inte England hoppas på en uppväckning av den orientaliska frågan, eftersom det inte kan tävla med de stora landmakterna om Bosporen och Mindre Asien; oberoende hur väl lyckans lott föll i ett orientaliskt världskrig, skulle åtminstone det engelska kapitalet förlora stora bruksområden.”¹⁴

Man kan konstatera att från och med nu väckte nästan varje större och t.o.m. mindre internationell kris, som det inte rädde någon brist på, tankar på ett världskrig. T.ex. år 1885 uppstod en tvist mellan Ryssland och Frankrike om områden i Mellanöstern. *Suomalainen Wirallinen Lehti* publicerade i anknytning till det ett sammandrag av en skrift

-
11. ”Lopullinen päätös Egyptin samoin kun Konstantinopolinkin kohtalosta saadaan vasta yleisellä maailmansodalla, jossa näihin paikkoihin pyrkivien valtain todellinen voimasuhde tulee näkyviin ja heikompien täytyy mukautua asian haarioihin.”, *Uusi Suometar* 22.7.1882.
 12. ”[...] Saksan politiikki vuonna 1882 on sama, kuin se oli vuonna 1877, – innokas pyrintö pysymään hyvässä sovussa kaikkein puolueiden kanssa ja estämään paikallissodan muuttumista maailmansodaksi. Ruhtinas Bismarck on jo aikoja sitten ilmoittanut vastenmielisyytensä Ranskan ja Englannin yhteistoimintaa vastaan Egyptissä [...]”, *Uusi Suometar* 22.8.1882.
 13. ”[...] ja jos Egypti on Indian avain, niin on Konstantinopoli koko itämaiden avain yleensä. Englanti ei antaisi sitä taistelutta kellekään vallalle, ja yleisen maailmansodan hirveät seuraukset ovat tärkeämmät kuin satunnainen Egyptin anastaminen.”, *Uusi Suometar* 12.9.1882.
 14. ”Lisäksi ei Englanti saata toivoa itämaisen kysymyksen eloon heräämistä, sillä se ei kykene kilpailemaan suurten maavaltain kanssa Bosporosta ja Vähä-Aasiasta; kuinka hyvänsä onni kallistuisikin itämaisessa maailmansodassa, ainakin menettäisi Englannin pääoma labeita käytäntö-alueita.”, *Waasan Lehti* 28.9.1882.

av den österrikiske generalmajoren och ”statliga författaren” v. Haymerle, rörande situationen i Afghanistan. Haymerle påstod bl.a. att ”Rysslands agerande alltså i själva verket snarare syftar på Persiens än Herats erövrande. Det är dock tveksamt att Ryssland utan ett världskrig vågar erövra Persien.”¹⁵

År 1886 bröt Ryssland sina diplomatiska förbindelser med Bulgarien som en följd av att en pro-österrikisk regering fått makten i Sofia. Detta orsakade en tvist mellan Ryssland och Österrike. I anknytning till detta berättas det i *Uusi Suometar* hur den engelska tidningen *Morning Post* uppmanar Tyskland att stöda Österrike: ”Om furst Bismarck verkligen vill förhindra ett europeiskt världskrig, så kan han inte göra det på annat sätt än genom att bistå Österrike.”¹⁶ I ett av *Uusi Suometars* decembernummer finns artikeln ”Förningar om krig” (”Sodan aavistuksia”), i vilken det sägs med hänvisning till *Nationaltidende* att:

I Petersburg [...] råder en krigisk stämning, men den är inte alls entusiasmerande, utan snarare av ett nedstämt slag. Det är uppenbart att man beklagar att Ryssland gått för långt i den bulgariska saken, men å andra sidan förmodar man att Rysslands nationalkänsla på inga villkor kan godta en reträtt, och på så vis närmar vi oss med stormsteg en hemsk olycka. Alla tycks vara överens om att det kommande kriget kommer att vara ett världskrig, som säkerligen inte kommer att vara över på ett par veckor eller månader, utan det förs tills den ena av de stridande parterna totalt utarmas och tvingas acceptera segrarens villkor, vore de hur förnedrande som helst.¹⁷

Det finns fler liknande exempel.¹⁸

-
15. ”Venäjän toiminta tarkoittaa siis itse asiassa enemmän Persian kuin Heratin anastamista. Jos Venäjä ilman maailmansotaa uskaltaa valloittaa Persian, on kyllä epäiltävää.”, *Suomen Wirallinen Lehti* 22.8.1885.
 16. ”Jos ruhtinas Bismarck todellakin tahtoo estää eurooppalaista maailmansotaa, niin ei hän sitä voi tehdä muutoin kuin Itävaltaa auttamalla.”, *Uusi Suometar* 8.10.1886. Alldeles riktigt gick ju Tyskland in för att stöda Österrike 1914, men det förhindrade inte ett världskrig, utan snarare tvärtom.
 17. ”Pietarissa [...] vallitsee sotainen mieliala, mutta se ei ole suinkaan innostuttavaa, vaan pikemminkin alakuloista laatua. Selvästi pahoitellaan, että Venäjä on mennyt liian pitkälle Bulgarian asiassa, mutta toiselta puolelta arvellaan, ettei Venäjän kansallistunto millään ehdolla voi sallia perääntymistä, ja niinpä lähestytään suurilla askeleilla hirveätä onnettomuutta. Kaikki näyttävät olevan yksimielisiä siitä, että tuleva sota on oleva maailmansota, joka ei varmaankaan pääty muutamissa viikoissa tai kuukausissa, vaan jatketaan sitä siksi, että toinen taistelevista täydellisesti näännyy ja täytyy suostua voit-tajan ehtoihin, olkoon ne kuinka alentavia hyvänsä.”, *Uusi Suometar* 29.12.1886. En ganska profetisk förutsägelse, då man drar sig till minnes t.ex. Versaillesfredens villkor.
 18. Se t.ex. *Kaiku* 26.10.1887, *Aamulehti* 7.1.1888, *Wiipurin Uutiset* 22.2.1888.

Det faktum att stormakterna spenderade vanvettigt stora summor på upprustning föranledde vissa tidningar att lyfta fram tanken på världskrigets nödvändighet. För att ge exempel på detta presenteras här två citat. Det första är taget ur en översikt i *Uusi Suometar* från 1886 över de europeiska staternas vapenutgifter: ”I tider sådana som dessa, då det allmänna världskriget tros stå alldeles inför dörren, torde det vara på sin plats att kasta en kort blick på dessa faktorer och se hur mycket freden riktigt kostar de europeiska folken, eftersom man tydligt kan se att en dylik ofantlig påfrestning likt en naturkraft tvingar folken i luven på varandra.”¹⁹ *Pohjalainen* från 1898 upprepar samma tanke nästan ord för ord: ”De dagligen ökade krigsrustningarna bringar dag för dag det fruktade världskriget närmare med nödvändigheten hos en naturlag.”²⁰

Ett eventuellt världskrig nämndes tidvis i ganska udda sammanhang. År 1899 publicerade många finländska – såväl finsk- som svenskspråkiga – tidningar en artikel om hur amerikanerna planerade att ändra Golfströmmens riktning i förmån för USA:

Förarbetena har hemlighållits, men nu verkar kongressen vara villig att bevilja de nödvändiga medlen och ansvara för ett världskrig, som kunde vara ett tänkbart resultat av detta. [...] Nu är tanken att gräva en farled genom den smala Floridaudden, vilket inte stöter på oöverkomligt motstånd, då jorden är låglänt och sank. [...] Strömmen skulle sannolikt med tiden skölja bort hela Florida, men å andra sidan skulle östra Nordamerika otvivelaktigt få ett mildt klimat. För Europas nordliga och mellersta delar och för Storbritannien skulle denna amerikanernas flyttning av Golfströmmen vara en dödsstöt. [...] temperaturen i dessa trakter av Europa skulle sjunka avsevärt och klimatet skulle förändras totalt.²¹

-
19. ”Ajalla sellaisella kuin nykyisin, jolloin yleisen maailmansodan luullaan aivan oven edessä olevan, lienee paikallansa luoda lyhyt silmäys näihin seikkoihin ja katsoa, mitä rauhankanta Euroopan kansoille oikeastaan maksaa, koska siitä selvästi näkyy, että tuollainen suunnaton rasitus jo luonnonvoiman tavoin pakottaa kansoja toistensa kimppuun käymään.” *Uusi Suometar* 31.12.1886. Samma idé, att stormakternas huvudlösa uppustning leder till världskrig, kommer också till uttryck i t.ex. artikeln: ”Mitä sotajoukot maksavat?” (”Vad kostar krigstrupperna?”), som publicerades 1891 i ett antal finska tidningar – se *Keski-Suomi* 8.8.1891, *Aamulehti* 9.8.1891, *Hämeen Sanomat* 11.8.1891 och *Sanomia Turusta* 12.8.1891.
 20. ”Päivä päivältä lisätyt sotavarustukset luonnon lain välttämättömyydellä tuovat pelätyn maailmansodan päivä päivältä likemmäksi.” *Pohjalainen* 31.12.1898.
 21. ”Esityöt on pidetty salassa, mutta nyt tuntuu kongressi olevan halukas myöntämään tarpeelliset varat sekä ottamaan vastatakseen maailmansodasta, joka tämän vuoksi saattaa mahdollisesti syntyä. [...] Nyt olisi ajatus kaivaa väylä kaidan Floridan nimekkeen läpi, mikä ei kohtaa voittamattomia vastuksia, se kun on alavaa, suoperäistä maata. [...] Virta tulisi arvatenkin aikojen kuluessa huuhtomaan pois koko Floridan, mutta toiselta puolen koko itäinen Pohjois-Amerikka saisi ehdottomasti

Detta var dock en falsk nyhet. Det publicerades också andra liknande osanna nyheter under denna tid – en av dem handlade om att man skulle riva Kinamuren.²²

Prognoser om ett förestående världskrig påträffas relativt ofta i tidningar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. I dessa hänvisas huvudsakligen till de ständiga krisområdena. Ett av dessa var Marocko: ”Redan för många år sedan förutspådde Bismarck att Marocko kommer att bli den europeiska politikens stridsäpple, som ännu kommer att antända ett världskrig.”²³

Också Balkan hörde till de ständiga krishärdarna: ”Man har redan under en längre tid vant sig vid att betrakta någon stormakts ensamma agerande i Turkiet och överlag i Balkan som en särskilt öm punkt. Sådant är att kasta en gnista i torrt fnöske. Det kunde snabbt antända ett världskrig.”²⁴ Krisen på Balkan tillspetsades ånyo 1908, då Bosnien och Hercegovina inlemmades i Österrike-Ungern. Tyskland understödde sin allierades agerande, men samtidigt framförde Paul Singer (1844–1911), en av de tyska socialdemokraternas ledare, en mycket profetisk varning under en riksdagsdiskussion rörande kostnadsuppskattningar: ”[...] trohet gentemot Österrike är en vacker sak, men trots allt är det mindre önskvärt att vi p.g.a. Bosnien och Hercegovina hamnade i krig för denna trohet, vilket slutligen kunde resultera i ett världskrig. För världsfredens skull vore det nödvändigt att kejsardömets kansler uppmanade Österrike att avstå från sina krigiska avsikter gentemot Serbien.”²⁵ Denna varning uppmärksammades inte år 1914.

lauhkean ilmanalan. Euroopan pohjois- ja keskiosille sekä Suur Britannialle tämä amerikkalaisten Golf-virran sijoiltaan siirtäminen olisi turmion isku. [...] lämpötila näissä Euroopan seuduissa tulisi laskeutumaan melkoisesti ja ilmasto muuttumaan täydellisesti.” *Sanomia Turusta* 10.6.1899, *Uusimaa* 29.5.1899 o.s.v.

22. Se t.ex. *Uusi Aura* 14.09.1899, *Wuoksi* 26.09.1899.
23. ”Monta vuotta takaperin Bismarck jo ennusti että Marokosta on tuleva Euroopan politiikan riitaomina, jonka johdosta vielä maailmansota on syttyvä.”, *Päivälehti* 7.3.1899, *Suomalainen Kansa* 14.7.1909.
24. ”Kovin arkana paikkana on jo kauan totuttu pitämään jonkun suurvallan yksintoimintaa Turkissa ja yleensä Balkanin niemellä. Sellainen on kipinä nakkamista kuivaan tappuraan. Siitä saisi pian leimahtaa maailmansota.”, *Kajaanin Lehti* 27.11.1901.
25. ”[...] uskollisuus Itävaltaa kohtaan on kaunis asia, mutta kuitenkin oli vähemmän toivottavaa, että tämän uskollisuuden tähden Bosnian ja Hertsegovinan vuoksi jouduttaisiin sotaan, josta lopuksi voisi koitua maailmansota. Maailmanrauhan vuoksi olisi välttämätöntä, että keisarikunnan kansleri kehottaisi Itävaltaa luopumaan sotaisista aikeistaan Serbiaa kohtaan.”, *Uusi Suometar* 13.12.1908.

Tyvärri tillåter inte utrymmet en behandling av allt tidningsmaterial rörande världskriget från den undersökta perioden. Men även det lilla urval som jag här har redogjort för visar tydligt att det skedde en märkbar brytning i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet i det internationella samfundets tänkesätt: man accepterade eventualiteten av ett världskrig och t.o.m. dess nödvändighet. Världskriget hade ägt rum i människornas medvetanden redan långt före skotten i Sarajevo.

Den andra brytningen: den globalpolitiska

Som redan tidigare nämnts uppfattades världskriget under 1800-talets sista fjärdedel i första hand som ett krig mellan Europas stormakter. Alldeles i slutet av 1800-talet började dock denna uppfattning ändras.

Det är inte många år sedan Europa uteslutande var skådeplats för alla brännande frågor. Endast från Europa kunde den gnista, som förmår antända världskrig, utflyga. Men elkablarna och de förbättrade färdmedlen har fört till och med de avlägsnaste länderna så nära oss, att Europa nu enbart är en centralstation, där man vet och känner vad som händer runtom i världen. Dessa förändrade förhållanden, liksom också de europeiska staternas alltjämt växande hunger efter kolonier för egen räkning har fått som följd att ett världskrig nuförtiden lika väl kan få sin början i Asiens eller i Afrikas avlägsna trakter som inom Europas egna gränser.²⁶

På våren 1898 utbröt ett krig mellan Spanien och USA. På ett par månader uppnådde USA en total seger och fick Spaniens kolonier i Karibien och Stilla havet i sin besittning. Men amerikanernas seger hade också en annan, ur ett världshistoriskt perspektiv signifikant betydelse, som inte passerade obemärkt förbi tidningspressen: ”Krigets fullkomliga resultat ligger i det att Amerikas Förenta Stater nu har blivit en stormakt också i krigisk bemärkelse [...]”²⁷ Från och med nu uppfattas alltså ett världskrig som ett krig i vilket inte enbart Europas, utan

-
26. ”Ei ole vielä montakaan vuotta kulunut siitä, kun Eurooppa yksinomaan oli kaikkien polttavien kysymysten näyttämönä. Vaan Euroopasta saattoi lentää se kipinä, joka voi maailmansodan sytyttää. Mutta sähkölangat ja parannetut kulkuneuvot ovat tuoneet kaukaisimmatkin maat niin lähelle meitä, että Eurooppa on nyt vaan kuin keskusasema, jossa tiedetään ja tunnetaan, mitä ympäri maapalloa tapahtuu. Nämä muuttuneet olosuhteet, kuin myös Euroopan valtioiden yhä kasvava halu hankkia itselleen siirtomaita on saanut aikaan sen, että maailmansota nykyään yhtä helposti voi saada alkunsa Aasian tai Afrikan etäisissä seuduissa, kuin Euroopan omien rajojen sisäpuolella.”, *Hämeen Sanomat* 24.2.1898.
27. ”Sodan täydellinen tulos on siinä, että Amerikan Yhdysvallat nyt ovat muuttuneet suurvallaksi sotaiseltakin kannalta katsoen [...]”, *Pohjalainen* 31.12.1898.

hela världens stormakter deltar. Intressant är också att kriget mellan Spanien och USA hade antagits vara början på ett världskrig: ”General Gickles förmodar att kriget med Spanien tar ett år och amiral Sherardi gissar att det ännu kan pågå i tre år. Den berömda engelske statsmannen Gladstone, nyligen avliden, förutspådde att världskriget börjat. Vem har rätt?”²⁸

Japan utvecklades till den andra utomeuropeiska stormakten i början av 1900-talet. Att den uppstigande solens land sällade sig till stormakternas antal och att Kina fick en allt mer betydelsefull ställning i världen gav upphov till förutsägelser om att det stundande världskriget skulle komma att föras mellan den vita och den gula rasen.²⁹ Som en orsak till det kommande kriget såg man också en möjlig delning av Kina och Korea mellan stormakterna.³⁰ Det rysk-japanska kriget 1904–1905 gav åter upphov till tankar om att världskriget höll på att börja, eller att det redan börjat. Artikelrubrikerna var därefter: ”Världskrig” (”Maailmansota”)³¹, ”Krig. Rysk-japanskt och världskrig” (”Sota. Venäläis-japanilainen ja maailmansota”)³², ”Hotet om ett världskrig växer” (”Maailmansodan vaara kasvaa”)³³ o.s.v.

Som framgår av de ovan anförda exemplen, skedde det i slutet av 1800- och början av 1900-talet en stor förändring i den sekelgamla Europacentrerade maktbalansen. Nya maktcentra trädde in på världsarenan, och i deras agerande tyckte man sig se antändningsmaterial för ett världskrig.

Den tredje brytningen: den energiekonomiska

Strikt taget var första världskriget i geografisk bemärkelse inte det första världsomspännande kriget. I viss mån kunde man beteckna både det spanska tronföljdskriget (1701–1714) och sjuårskriget (1754–1763), men också Napoleonkrigen i början av 1800-talet, som världskrig. Dessa krig berörde förutom de europeiska staterna också deras kolonier runtom

28. ”Kenraali Gickles arvelee, että sotaa Espanjan kanssa kestää vuoden paikoille ja amiraali Sherardi arvelee, että sitä saattaa kestää kolme vuotta. Kuuluissa englantilainen valtiomies Gladstone, joka äsken vaipui kuolemaan, ennusti maailmansodan alkaneen. Kuka on oikeassa?”, *Perä-Pohjolainen* 15.6.1898.

29. *Uusimaa* 7.12.1900; *Kajaanin Lehti* 15.5.1901; *Wiipuri* 5.2.1903; *Vaasa* 16.8.1906.

30. *Kajaanin Lehti* 19.11.1904.

31. *Päivälehti* 12.2.1904; *Hämetär* 16.2.1904.

32. *Tampereen Uutiset* 30.3.1904.

33. *Turun Sanomat* 11.5.1905.

i världen. Alla dessa krig hade ett gemensamt drag: i samtliga fall var England och Frankrike motståndare. Dessa två stormakter var ledande såväl militärt som industriellt och deras rivalitet formade mönstret för utrikespolitiken i 1700- och 1800-talets värld. I detta sammanhang bör man dock hålla i minnet att industrin och (krigs)flottan på 1800-talet hade den på stenkol fungerande ångmaskinen som sin grund. Både i England och i Frankrike fanns det tillräckliga tillgångar av detta strategiska bränsle, vilket garanterade de två staternas ledande position i Europa och i världen.

Ända fram till 1870-talet var stenkol det absolut förmånligaste och effektivaste av alla de bränslen som användes inom industrin. På 1870-talet började kolets ställning svikta, vilket framgår t.ex. av skrivelser som denna:

Från Odessa berättas det att en viss ingenjör Borietski där har försökt använda petroleum kallad för nafta för att uppvärma en ångmaskins motor. Dessa experiment har lyckats fullständigt. Erfarenheter från en 170 versts resa visar att användning av petroleum som bränsle producerar en besparing på 35 à 50 på hundra. Järnvägsstyrelsen har uppmanat Rysslands sjöhandels-, handels- och järnvägsbolag att göra försök med att använda nafta i ångmaskiner.³⁴

Oljans snabba genombrott som basbränsle hindrades av att den var så mycket dyrare än stenkol, men redan i slutet av 1880-talet började det ske en förändring. En nyhet från Moskva beskriver denna förändring:

Mellan nafta och stenkol råder för tillfället en hård konkurrens i Moskva. P.g.a. det nedsatta fraktpriset har naftans pris sjunkit till den nivån att naftans avfall fört till fabrikerne inte kostar mer än 17–18 kopek per 10 kilo. 100 kilo nafta som bränsle motsvarar 175 kilo stenkol, som i Moskva kostar ca 14 kopek per kilo. P.g.a. detta har flera industrianläggningar börjat använda nafta som bränsle i stället för stenkol och deras exempel har också börjat följas av järnvägarna.³⁵

-
34. ”Odessasta kerrotaan, että eräs insinööri Borietski siellä on yrittänyt käyttää nafta nimistä kiviöljyä höyrylaivan masiinan lämmittämiseksi. Nämä kokeet ovat täydellisesti onnistuneet. 170 virstan matkalla saatu kokemus osoittaa, että kivi-öljyn käyttäminen polttoaineena tuottaa säästöä 35 à 50 sadalta. Rautateiden hallitus on kehottanut Venäjän merikulkua-, kauppa- ja rautatieyhtiöitä yrittämään kokeita naftan käyttämiseksi höyrykoneissa.” *Uusi Suometar* 12.7.1871.
35. ”Naftan ja kivihiilen välillä on tätä nykyä ankarä kilpailu Moskovassa. Rahdin-alennuksen takia on naftan hinta alentunut siihen määrään, ettei naftan jätteet, tehtaisiin tuotuina maksa enempää kuin 17–18 kopeekkaa 10 kilolta. 100 kilo naftaa polttoaineena vastaa 175 k:loa kivihiiltä, joka Moskovassa maksaa noin 14 kopeekkaa kilolta. Tämän vuoksi ovat useat teollisuuslaitokset ruvenneet käyttämään naftaa polttoaineena kivihiilen sijaan ja näiden esimerkkejä ovat rautatietkin ruvenneet seuraamaan.” *Päivän Uutiset* 24.8.1888.

Från 1800-talets slut och 1900-talets början finner man flera exempel på hur olika länders industri och handelsflotta tar i bruk olja som bränsle i stället för stenkol.³⁶ Helt naturligt skedde detta också inom krigsindustrin och inom krigsflottan: ”Nafta börjar användas i stället för stenkol som uppvärmningsämne i den ryska flottans minfartyg. I någon av Östersjöns hamnar byggs en mycket stor naftatank, varifrån det pumpas till fartygen med en särskild maskin.”³⁷ En liknande text finns t.ex. i tidningen *Vaasa* från år 1904, där det berättas att den ryska tidningen *Russkije Vedomosti* ”uttalat tankar om naftans användande som bränsle i krigsflottan i stället för stenkol, så att man bekvämt kunde skicka fartyg från Östersjön till Ostasien. Enligt upplysningen i tidningen har man i de nyaste italienska krigsfartygen med framgång använt nafta som bränsle redan under flera års tid och engelsmännen anpassar vissa av sina nya fartyg till att värmas med nafta.”³⁸

Det är märkligt att t.o.m. i England, vars rikedom enligt den brittiske filosofen och parlamentsledamoten John Stuart Mill var ”dess stenkol”³⁹ och där man kunde utvinna det ”förmånligare, än annat, och flytande bränsle måste hämtas dit från avlägsna trakter”⁴⁰ fanns personer ”som tycker att flytande bränsle måste placeras framom stenkol som framtidens bränsle, särskilt då det verkar finnas oändliga reserver av det i jorden.”⁴¹

Överallt i världen insåg man oljans betydelse, vilket t.ex. bevisas av uppgifter om att man letat efter och funnit nya oljekällor i olika länder:

-
36. Se t.ex. *Kauppalehti* 14.5.1902; *Kauppalehti* 20.8.1902; *Mikkelin Sanomat* 3.9.1904 o.s.v.
37. ”Naftaa kivihiielen sijasta ryhdytään käyttämään lämmitysaineena Venäjän sotalaivaston miinalaivoissa. Johonkin Itämeren satamista rakennetaan suuren suuri naftasäiliö, josta sitä pumputaan laivoihin erityisillä koneilla.”, *Aamulehti* 10.6.1898.
38. ”lausuu julki mietteitä naftan käyttämisestä polttoaineena sotalaivoissa hiilien sijasta, jotta voitaisiin mukavasti lähettää laivoja Itämereltä Itä-Aasiaan. Lehden tiedonannon mukaan on Italian uusimmissa sotalaivoissa menestyksellä käytetty naftaa polttoaineena jo useimpia vuosia ja englantilaiset sovitvat muutamia uusia laivojaan naftalla lämmitettäväksi”, *Vaasa* 10.3.1904.
39. ”sen kivihiilet”, *Hämäläinen* 27.6.1867.
40. ”huokeammalla, kun muu, ja juokseva polttoaine täytyy tuoda sinne kaukaisista seuduista”, *Kauppalehti* 20.8.1902.
41. ”joiden mielestä juokseva polttoaine on asetettava hiilen edelle tulevaisuuden polttoaineena, varsinkin kun sitä näyttää löytyvän maassa suunnattomassa määrässä”, *Kauppalehti* 20.8.1902.

Helt nyligen har man hittat råolja i Transvaal i Sydafrika, från vilken man enligt noggranna undersökningar gjorda av specialister har fått gynnsamma resultat. Även i Frankrike har man på många håll med iver gjort borrhningar för att finna petroleumkällor och man har helt riktigt redan lagt märke till hårda bitumen- och naftagaser. Också i Elsass har man under de senaste månaderna borrar fram en petroleumkälla, varifrån man dagligen utvinner 90 fat råolja. Också svagare källor har påträffats där.⁴²

Till oljans fördelar jämfört med stenkolen räknades, utöver dess större uppvärmningsförmåga, också att ”man behöver hälften mindre utrymme för naftans förvaring [...]. Naftan är nästan rökfri. Naftans användning kan ordnas med hjälp av en automat, vilket betyder att en uppvärmare inte behövs. Naftan kan förvaras flera år utan att den förstörs, medan stenkolen under längre förvaring inte håller ihop. Naftan är inte lika eldfängd som stenkolen.”⁴³ Ur ångbåtstrafikens perspektiv ansåg man också att det var viktigt att ”produktionen av olja är så stor och så väl fördelad över hela världen att man lätt kan få tag på det i så gott som varje hamn.”⁴⁴

Åter måste det konstateras att det inte här finns utrymme för en mer ingående behandling av de tidningsskrivelser, i vilka konkurrensen mellan oljan och stenkolen om ställningen som det mest använda bränslet behandlas. Men av de presenterade citaten framgår det tydligt att det skedde en brytning i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som ledde till att oljan blev det viktigaste bränslet t.o.m. inom den på ångkraft baserade industrin och trafiken. Detta betydde i sin tur att Englands och Frankrikes ställning som ledande stormakter höll på att nå sitt slut, eftersom de saknade egna oljetillgångar. Ryssland och USA framträdde som oljeproduktionens stora aktörer. Dessa två län-

42. ”Aivan äskettäin on Etelä-Afrikassa Transvaalissa löydetty maaöljyä, josta ammattimiesten huolellisen tutkimuksen mukaan on saatu suotuisia tuloksia. Ranskassakin on useissa kohdin innokkaasti tehty porauksia petrolilähteiden löytämiseksi ja onkin huomattu jo kovia maapihkan ja naftan kaasuja. Myöskin Elsassissa on viime kuukausina porattu ilmi petrolilähde, josta päivässä saadaan 90 vattia raakaöljyä. Heikompiakin lähteitä on siellä tavattu.” *Uusi Suometar* 20.7.1892.

43. ”naftan säilyttämiseen tarvitaan myöskin puolta vähemmän tilaa [...]. Nafta on melkein savutonta. Naftan käyttö voidaan järjestää automaatin avulla, joten lämmittäjää ei tarvita. Nafta säilyy monta vuotta pilaantumatta, kun taas kivihiihi pitemmän aikaa säilytettäessä ei pysy koossa. Nafta ei ole niin tulenarka kun kivihiihi.” *Tampereen Uutiset* 14.10.1904.

44. ”Öljyn tuotanto on niin suuri ja niin hyvin jakautunut yli koko maailman, että sitä helposti on saatava melkein joka satamassa”, *Kaupalehti* 14.5.1902.

der producerade redan då 90 procent av världens olja. I *Uusi Suometar* publicerades 1902 siffror gällande oljeproduktionen i de nämnda två länderna, i vilka man ser att ”år 1884 var Rysslands naftaproduktion knappt hälften av USA:s, 1897 var de nästan lika stora och senaste års siffror visade att Amerikas produktion nu är endast lite över hälften av Rysslands produktion”.⁴⁵ De båda ländernas produktion presenteras i miljoner pud⁴⁶ och i procent av deras sammanräknade produktion:

		USA		Ryssland	
			%		%
1884	188	67,5	90	32,5	
1889	275	58,8	192	41,2	
1894	387	56,6	297	43,4	
1895	388	50,7	377	49,3	
1896	442	53,4	386	46,6	
1897	433	50,7	422	49,3	
1898	378	43,7	486	56,3	
1899	391	42,7	525	57,3	
1900	421	41,2	600	58,8	
1901	406	37,6	675	62,4 ⁴⁷	

Det bör ändå påpekas att den ryska oljeproduktionen led av kriget med Japan, vilket gav anledning till ganska pessimistiska prognoser: ”Produktionen av nafta har gått ned sedan 1905, och den torde aldrig mera uppgå till sin förra nivå, då USA, Galizien och Rumänien har lyckats överta tidigare områden för efterfrågan.”⁴⁸ I dag vet vi att denna prognos var felaktig.

Den fjärde brytningen: den tekniska

Som redan tidigare nämnts tävlade oljan och stenkolen om positionen som det viktigaste bränslet för ångmaskiner. I de västeuropeiska

45. ”vuonna 1884 Venäjän naftan tuotanto tuskin puolet Amerikan tuotannosta, vuonna 1897 ne olivat melkein yhtä suuret ja viime vuonna numerot näyttivät, että Amerikan tuotanto onkin nyt ainoastaan vähän yli puolet Venäjän tuotannosta”, *Uusi Suometar* 13.3.1902.

46. 1 pud = 16 kg.

47. *Uusi Suometar* 13.3.1902.

48. ”Naftan tuotanto onkin vuodesta 1905 lähtien vähentynyt, eikä enää koskaan saavuttane entistä asemaansa, kun Yhdysvallat, Galizia ja Rumania ovat saaneet sen entisen menekialueet vallatuksi.”, *Kaupalehti* 21.4.1909.

länderna fanns det inte tillräckligt mycket av det ”svarta guldets”, men samtidigt var det uttryckligen västeuropéernas (särskilt tyskarnas) uppfinningar som förstärkte oljans position som världens viktigaste bränsle. De uppfinningar som gjordes i slutet av 1800-talet lämnade inget rum för stenkolen att tävla med oljan. Viktigast av dessa uppfinningar var förstås de bensin- och dieseldrivna förbränningsmotorerna.

År 1883 konstruerade den tyske ingenjören Gottlieb Daimler tillsammans med Wilhelm Maybach den första funktionsdugliga bensinmotorn. Ca tio år senare publicerade den tyske ingenjören Rudolf Diesel en plan på en förbränningsmotor försedd med en cylinder och ett svänghjul, i vilken bränslet antänds av den värme som kompressionen alstrar. Denna motortyp fick senare namnet dieselmotor efter sin uppfinnare.⁴⁹

Användningsområdet för förbränningsmotorerna fanns främst inom bilproduktionen: ”Inom få branscher har tekniken lika mycket befrämjat och producerat så stora förbättringar som inom motorvagnarnas olika konstruktioner, vilka färdmedel utomlands redan är mycket vanliga och förr eller senare också hos oss kommer att uppnå spridning i sina nuvarande användbara former.”⁵⁰ I detta slags färdmedel såg man tydliga fördelar jämfört med färdmedel försedda med ångmaskin:

Fördelen med bensinvagnarna är deras stora lätthet och användbarhet överallt, där vägarna inte är alldeles dåliga. För en flera timmars körning behövs för resan endast några liter bensin, då maskinen i medeltal förbrukar endast ca en halv liter i timmen av den varan. Utgifterna för användningen, ca 10 penni per timme, är små. I förhållande till detta är den stora mängd vatten och vikten av bränslet, som gör konstruktionen tung och obekvä, som behövs för en motor som använder vattenånga en stor nackdel. [...] Förutom på vagnar har sådana här små kraftmaskiner, speciellt bensinmotorer, anpassats till två- och flerhjuliga cyklar, vilka då inte längre bör kallas sport- utan färdcyklar.⁵¹

-
49. Dieselmotorn är en utmärkt symbol för tävlingen mellan oljan och stenkolen. Det var R. Diesels tanke att använda olika bränslen i motorn, av vilka petroleumets damm skulle vara det viktigaste. I verkligheten blev dieselmotorn effektiv först efter det att man började använda oljebaserade bränslen i den.
50. ”Harvoilla aloilla on tekniikka viime aikoina niin suuresti edistynyt ja tuottanut niin suuria parannuksia kuin moottorivaunujen erilaisissa rakenteissa, jotka kulkuneuvot ulkomailla jo ovat hyvin yleiset ja ennen pitkää meilläkin saavuttanevat levenemistä nykyisissä käytännöllisissä muodoissaan.” *Karjalatar* 16.6.1900.
51. ”Bensiinivaunujen etuna on niiden suuri keveys ja käyttökykyisyys kaikkialla, missä tiet eivät ole ihan huonot. Useamman tunnin ajoa varten tarvitaan matkalle vain muuan litran bensiiniä, sitä kun kone kuluttaa vain keskimäärin puolisen litraa tunnissa, joten käyttökustannuksetkin, noin 10 penniä tunnilta tulevat peräti halvaksi. Tähän

Ganska snart började man installera förbränningsmotorer i båtar. Och åter lovordades maskinens egenskaper av pressen: ”Redan en vanlig båtmotor, som utvecklar 4–5 hästkrafter är väldigt mycket lättare än en lika stark ångmaskin, och för olika ändamål kan bensenmotorn byggas så lätt, att den endast väger ett kilo för varje effektiv hästkraft den utvecklar, i stället för att en medelstor ångmaskin utan panna väger 100 kg för samma kraftenhet.”⁵² Som en följd av utvecklingen av förbränningsmotorn fick stormakternas flottor i början av 1900-talet sådana u-båtar, som kunde färdas över långa avstånd och anfälla fiendens fartyg på långt avstånd ute på öppet hav.

De militära ledarna intresserade sig också för utvecklingen av maskiner som fungerade i luften. En förgrundsfigur inom utvecklingen av luftskepp i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var utan tvekan Ferdinand von Zeppelin. De nämnda anordningarnas färd- och lyftförmåga förbättrades då märkbart som en följd av förbränningsmotorernas mycket snabba utveckling. Man uppfann mindre och lättare men samtidigt också starkare kraftmaskiner: ”[...] Daimler-fabriken i Cannstadt, som har tillverkat motorerna till luftskeppet, har helt nyligen lyckats bygga motorer, som, trots att de väger 340 kg mindre än de som använts hittills, har 70 hästkrafter, i stället för att de förr enbart hade 32.”⁵³ Tysklands ledning visade intresse för projektet, vilket påvisas av ”kejsarens order till luftkrigsskepps-avdelningen att bistå honom [greve Zeppelin] med råd och arbete”.⁵⁴

Under de sista dagarna av år 1903 gjorde de amerikanska bröderna

nähdän on vesihöyryllä käytettävissä moottoreissa suurena haittana mukaan tarvittavan vesimäärän ja polttainainen paino, joka tekee laitoksen raskaaksi ja epämuokavaksi. [...] Paitsi vaunuihin on tälläisiä pieniä voimakoneita, varsinkin bentsiini-moottoreita, sovitettu kaksi- ja useampipyöräisinkin, polkupyöriinkin, joita silloin ei enää voinekaan kutsua urheilu- vaan kulkupyöräksi”, *Karjalatar* 16.6.1900.

52. ”Jo tavallinen venemoottori, joka kehittää 4–5 hevosvoimaa on hirveän paljon keveämpi kuin samanvoimainen höyrykone, ja erikoisia tarkoituksia varten voidaan bentsiini-moottori rakentaa niin köykäiseksi, että se painaa vain yhden kilon kukakin kehittämäänsä vaikuttavaa hevosvoimaa kohti, sen sijaan, että keskikokoinen höyrykone ilman kattilaa painaa pian 100 kg samaa voimayksikköä kohti.”, *Kaikuja Kajaanista* 24.7.1909.
53. ”[...] Cannstadtin Daimler-moottoriyhtiö, joka on valmistanut moottorit ilmalaivaan, on ihan viime aikoina onnistunut rakentaa moottoria, joilla, vaikka ne painavat 340 kiloa vähemmän, kuin tähän asti käytetyt, on 70 hevosvoimaa, sen sijaan, että ennen oli vain 32.”, *Suomen Kansa* 2.2.1901.
54. ”keisarin sotailmalaiiva-osastolle antama käsky auttaa häntä [kreivi Zeppelinin] neuvoilla ja työllä”, *Suomen Kansa* 2.2.1901.

Wright sina första lyckade provflygningar, och också denna gång höjde de finska tidningarna bensinmotorn till skyarna:

Nuförtiden kan man använda explosionsmotorer, som endast väger 6 kilogram per hästkraft, för flygförsök! Genom att använda så här lätta motorer kan man kraftigt förminska styrbara luft-ballongskepp, så att deras hastighet ökas, men med hjälp av dem kan man också med framgång börja försöka flyga i luften med vingars hjälp, utan en gasfylld ballong. De bästa resultaten i Amerika har uppnåtts av ingenjörerna Wilbert och Orville Wright med den av dem byggda lådraken försedd med gasolinmotor och luftpropeller.⁵⁵

Flygplanet visade sig också vara en rätt så intressant uppfinning ur krigsmakternas perspektiv – redan ett par år senare uppenbarade sig de första flygmaskinerna byggda för militärt bruk.

Som man ser ägde en brytning vid sekelskiftet också rum inom den (krigs)tekniska utvecklingen: man uppfann många helt nya maskiner som nästan genast kunde tas i bruk inom det militära och som bl.a. totalt förändrade bilden av det kommande kriget. Det är föga överraskande att man på den 7:e skandinaviska arbetarkongressen, som hölls 1907 i Kristiania i Norge, uttryckte ”en rädsla för de helt oanade farorna, som säkerligen skall följa ett världskrig, i vilket den moderna militarismen använde de nyaste och bästa tekniska hjälpmedel för sitt förstörelsearbete, för ödeläggelsen, som inte enbart skulle sträcka sig till land och hav, utan också till luften och under havet [...]”.⁵⁶ Men inte heller dessa varningar kunde hindra världskriget från att bryta ut.

Slutsatser

Varför utvidgades det allmänuropeiska krig som utbröt 1914 till ett världskrig? Som framgår av det ovan presenterade materialet ägde fyra globala brytningar rum i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet:

-
55. ”Tätä nykyä lentoyrityksiin voidaan käyttää räjähdysmoottoreita, jotka painavat ainoastaan 6 kilogrammaa hevosvoimaa kohti! Näin kevyitä moottoreita käyttäen voidaan ohjattava ilma-pallo laiva melkoisesti pienentää, joten sen nopeus enentyy, mutta niiden avulla voidaan myös ruveta menestyksellä kokeilemaan ilmassa lentämistä siipien avulla, ilman kaasulla täytettyä palloa. Parhaat tulokset Amerikassa ovat saavuttaneet insinöörit Wilbert ja Orville Wright rakentamallaan gasoliinimoottorilla ja ilmapropellilla varustetulla laatikoleijalla.” *Suupohjan Kaiku* 1.3.1904.
 56. ”pelko niiden aivan aavistamattomien vaarojen vuoksi, jotka varmaankin seuraisivat maailmansotaa, jossa nykyaikainen militarismi käyttäisi tuhotyössään uusimpia ja parhaimpia teknillisiä apukeinoja, hävityksen vuoksi, joka ulottuisi ei ainoastaan maan ja veteen, vaan myös ilmaan ja veden alle [...]”, *Kansan Lehti* 27.9.1907.

1. Den internationella opinionen accepterade möjligheten av ett allmänt världskrig, och ansåg t.o.m. att det var nödvändigt. Både i små och stora stater väntade man på ett världsomspännande krig, vilket fungerade som en självuppfyllande profetia.
2. I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet sällade sig (också i militär bemärkelse) USA och Japan till stormakternas antal. Den tidigare Europacentrerade världen globaliserades och t.o.m. varje smärre kris (i Europa, Afrika, Syd-Asien o.s.v.) kunde lätt utvecklas till ett världskrig, i fall stormakter tillhörande olika läger involverade sig i den.
3. I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet började oljan undantränga stenkolen som världens viktigaste bränsle, t.o.m. som energikälla för ångmaskiner.
4. Ibruktandet av förbränningsmotorn bekräftade slutligen oljans ställning som världens främsta bränsle och försnabbade den (krigs)-tekniska utvecklingens fart.

Utgående från detta kan man dra följande slutsatser. I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet smulades den forna maktbalansen sönder, vilken framför allt var baserad på konkurrensen mellan de två stormakterna i världen (England och Frankrike). Både England och Frankrike var ”stenkolsländer”, de hade inga egna betydande oljetillgångar. Att oljan blev det viktigaste bränslet betydde att de två stormakternas glansdagar började vara förbi och att den tidigare balansen rubbades. Den engelsk-franska rivaliteten utbyttes först och främst till en tävlan mellan Storbritannien och Tyskland.

Men inte heller Tyskland uppfyllde de krav som ställdes på den stundande ”oljeerans” ledande stormakt, alltså på ”loket”. Det var bara två länder som kunde uppfylla dem: USA och Ryssland. Dessa stormakter var relativt likadana: de tog form huvudsakligen som en följd av kolonisation av närliggande stora områden (icke transmarina), varför båda hade enorma energitillgångar och andra naturresurser till sitt förfogande på det egna territoriet (särskilt olja, men också stenkol, naturgas och senare också kärnbränsle o.s.v.). Under dessa förhållanden började världen vara ”i behov” av någon form av ”global revolution”, alltså en ”världsrevolution”, som helt riktigt kom att förverkligas i form av två världskrig.

Som redan tidigare nämnts var det oundvikligt att en lokal kris förr eller senare skulle utvidgas till ett världskrig, eftersom man på många håll redan länge hade varit förberedd för det. Som man efteråt vet visade sig mordet år 1914 på den österrikiske kronprinsen vara en sådan kris. Härifrån fick ett europeiskt storkrig, som ledde till första världskriget, sin början. Men efter detta världskrig⁵⁷ förmådde varken USA eller Ryssland ta den för dem bestämda rollen som världens ledande stormakt, och därför medförde inte kriget någon motsvarande balans i de nya förhållandena.⁵⁸ Storbritannien och Frankrike agerade fortfarande som de ledande nationerna, trots att de inte längre hade den styrka som krävdes för det. Tyskland var nu deras främsta motståndare. Som en konsekvens av detta ”behövde” världen också ett annat världskrig, som i verkligheten endast var en fortsättning på det första, i vilket de stridande parterna i stort sett var de samma: mot Tyskland och dess allierade stred än en gång stormakterna Storbritannien, Frankrike, Ryssland och USA.

Först efter andra världskriget skedde den tidigare nämnda ”världsrevolutionen”, och ett nytt världsomspännande maktförhållande (balans) uppstod, vilket formades av rivaliteten mellan USA och Sovjetunionen/Ryssland. Det är historiens stora ironi att Tyskland, som i stort sett inledde skapandet av den nya maktbalansen i världen såväl genom utrikes- och krigspolitik som genom tekniska uppfinningar⁵⁹, inte hade en chans att bli en ledande nation, eftersom det själv saknade de naturresurser⁶⁰ som krävdes. I denna bemärkelse var Tyskland i samma position som England och Frankrike. Om Tysklands ledare under 1900-talets fyra första årtionden hade insett och förstått detta, skulle världshistoriens tåg ha tagit en helt annan väg. Men som vi vet, känner historien inte ordet ”om”.

57. I vilket för övrigt England och Frankrike redan kämpade på samma sida, liksom i andra världskriget.

58. Efter kriget började USA tillämpa isolationism i sin utrikespolitik. Bolsjevikerna som styrde Sovjet-Ryssland drömde visserligen om en kommunistisk världsrevolution, men staten som tagit skada i världskrig, revolutioner och inbördeskrig förmådde inte då inta positionen som stormakt.

59. Det var ju tyskarna som utöver utvecklandet av förbränningsmotorn uppnådde utmärkta resultat bl.a. i utvecklandet av jetmotorn och raket- och kärnteknologin.

60. Efter andra världskriget fick både USA och Sovjet-Ryssland dra nytta av tyskarnas vinningar, eftersom båda hade tillräckliga resurser för det.

Danska trupper i Vilhelm III:s armé i det irländska kriget 1689–1691

Kjeld Hald Galster, *Danish Troops in the Williamite Army in Ireland 1689–91*, 249 s., ill., Four Courts Press, Dublin 2012.

SLAGET VID FLODEN Boyne anno 1690 har blivit en symbol för den protestantiska dominansen över det katolska Irland. Denna dominans upphörde först på 1920-talet, och har fortsatt till våra dagar i Nordirland. Kriget på Irland 1689–1691 var mer än bara en regional konflikt eller ett inbördeskrig. Det innefattade europeisk stormaktspolitik, dynastiska anspråk, religiösa motsättningar, jordägande, privilegier m.m. Kontrahenter var den avsatte regenten över England, Skottland och Irland, Jakob (James) II, och hans efterträdare Vilhelm (William) III. De inblandade arméerna var internationella. ”Jakobiterna” bestod av irländare och fransmän, ”williamiterna”, av engelsmän, irländare, holländare, tyskar, skottar, hugenotter – och även danskar.

Fil.dr, major Kjeld Hald Galster har skrivit en bok om danskarna i Vilhelms armé, *Danish Troops in the Williamite Army in Ireland 1689–91*. Han har en lång erfarenhet som yrkesmilitär i Det Kongelige Livgarde, ett traditionsregemente som deltog i det irländska kriget för drygt 300 år sedan. Han är pensionerad äldre forskare vid Forsvarsakademiet i Köpenhamn.

Det irländska kriget har kallats ”de två kungarnas”, men även ”de tre kungarnas” krig. Med den tredje kungen avses Ludvig XIV av Frankrike, katolsk enväldshärskare som förde en expansiv politik i Europa. Som främsta motståndare till Ludvigs hegemonisträvanden framstod den protestantiske ståthållaren av Nederländerna, prins Vilhelm av Oranien. År 1688 avsattes den katolske Jakob II som engelsk kung i den s.k. ärorika revolutionen och ny regent blev ingen mindre än prinsen av Oranien, krönt som Vilhelm III. ”Solkonungen” finansierade en armé för att återinsätta Jakob på tronen genom en militär kampanj med början på Irland. Den katolska aristokratin på Irland som fruktade för sina privilegier under en protestantisk kung ställde upp bakom Jakob, vars irländsk-franska styrkor 1689–1690 erövrade Irland, med undantag för staden Derry och

den protestantiska nordöstra provinsen Ulster. Jakob själv anlände från Frankrike till Irland i april 1690.

Vilhelm III var tvungen att bemöta hotet från den gröna ön även om han ansåg att det kontinentala Europa, i synnerhet Flandern, var en viktigare skådeplats än Irland för att bekämpa Ludvig. Han förfogade visserligen över brittiska och holländska trupper, men han behövde mer soldater för att klara av det franska hotet både i Flandern och på Irland. Han strävade efter – enligt en modern militär term – ”a coalition of the willing”.

Varför deltog Danmark i kriget? Som yrkesmilitär drar Hald Galster paralleller till Danmarks engagemang i färska konflikter, nämligen Irak och Afghanistan på 2000-talet. En nation deltar i dylika aktioner dels för att främja en gemensam sak med andra likasinnade stater, dels för att försvara sina egna intressen. Danmark deltog i kriget i Irak 2003 för att hindra diktatorn Saddam Hussein från att utveckla massförstörelsevapen, men också för att visa framför allt USA att man var en pålitlig Nato-partner. År 1690 hade relationerna mellan Danmark och Frankrike börjat svalna. Den enväldige danske kungen, Kristian V, misstrodde Ludvigs expensionspolitik, men var även besviken över det uteblivna franska stödet mot Sverige i det skånska kriget 1675–1679. Den danska statskassan var tom och armén måste återuppbyggas. Då England var redo att bekosta expeditionen beslutade Kristian frångå sin tidigare franskvänliga politik och delta i ”de villigas koalition”. På så sätt kom ca 7 000 danska soldater att kriga på Irland.

Det finns otaliga skildringar av det irländska kriget, vilka enligt brigadkommendör Richard Harris i bokens förord dock ”ofta bygger mera på mytologi än på forskning”. Däremot finns det inte mycket skrivet om de danska eller norska trupperna i kriget. Det som finns är J. H. F. Jahns *Det danske Auxillieaircorps i engelsk Tjeneste fra 1689 til 1697* (Kjøbenhavn 1840) och Hj. Barstads *Om Nordmaends deltagelse i det danske Hjelpekorps i Irland og Flandern 1689–97* (Oslo 1928). Rigsarkivet i Köpenhamn har varit ett viktigt arkiv för Hald Galster: i arkivet förvaras bl.a. korrespondens mellan Vilhelm III och Kristian V, befälhavaren för de danska styrkorna, hertigen av Württemberg och det danska hovet samt några centrala hågkomster, t.ex. av legationssekreterare J. P. de la Foulerville, som följde med williamiterna i fält. Delar av denna korrespondens har översatts till engelska och redigerats av de irländska historikerna K. Danaher och J. G. Simms, *The Danish Force in Ireland 1690–92*. Dublin Irish Manuscripts Commission (Dublin 1962). Hald Galster har även konsulterat arkiv i Dublin, London och Belfast.

På pappret bestod den danska kontingenten av 1 000 kavallerister och 6 000 infanterister. Det danska infanteriet hade åtta regementen på 700–

800 man var och kavalleriet tre skvadroner på 300–350 ryttare var. Kontingenten utgjorde 15 procent av den totala williamitiska styrkan och 20 procent av den stående danska armén (34 000 man). Invånarantalet i Danmark var 1,7 miljoner på 1600-talet.

Befälhavare för danskarna var den tyske adelsmannen, general Ferdinand Wilhelm, hertig av Württemberg-Neustadt, sedan länge i dansk tjänst. Regementskommendörerna var danskar eller tyskar. Württemberg ingick i den militära ledningen för hären, men han var underställd överbefälhavaren, först marskalk Friedrich Herman Schomberg (som stupade vid Boyne), sedan självaste kung Vilhelm och slutligen den holländske generalen Godard de Ginkel. Danskarna var välbeväpnade med moderna flintlåsegevär och kanoner. Deras fältrop löd ”Pro Rege et Grege”.

”William now had at his disposal c. 36 000 troops including Danes, English and Scots, Dutch, Germans, Finns, Anglo-Irish and c. 800 Huguenots”, skriver Hald Galster (s. 100). Med denna mening, men utan att behandla frågan desto mer, tangerar han ett envist rykte om att finländare skulle ha deltagit i det irländska kriget. Ännu i dag kan man se banderoller med texten ”Finlanders” när den protestantiska Oranjeorden i Nordirland den 12 juli varje år firar segern vid Boyne med marscher och fester. Myten uppstod redan 1688 då ögonvittnen i Exeter påstod att det fanns ”finnar eller lappar klädda i björnskinn” i kung Vilhelms armé. Regementsprästen George Story som deltog i kampanjen hänvisar till ett ”Finland regiment” (*A True and Impartial History of the Most Material Occurrences in the Kingdom of Ireland During the Last Two Years*, London 1691), vilket 1800-talshistorikern Thomas Macauley upprepar i sin *History of England* (London 1848, 1855). Även senare historiker har hävdat detta, t.ex. John Kinross i *The Boyne and Aughrim, The War of Two Kings* (Windrush Press 1997).

Ossi Päärnilä vid Jyväskylä universitet har emellertid visat att det är fråga om ett missförstånd. Samma sak hävdade även Danher och Simms i sitt ovannämnda verk. Päärnilä konstaterar att ”Funnish” har blivit ”Finnish”, ”fynsk” har blivit ”finsk”. Regimentet kom alltså från ön Fyn i Danmark (Fynske regiment). Det kan förstås tänkas att enstaka finska soldater deltog i krigshandlingarna, men då hade de nog snarare ingått i holländska enheter än danska. Danmark var ju Sveriges arvförande.¹

De danska trupperna bordade i november 1689 ett åttiotal skepp i Lis-

1. Ossi Päärnilä, ”Silminnäkijätkin” voivat erehtyä – legenda suomalaisrykmentistä Irlannissa 1690-luvulla, *Historiallinen Aikakauskirja* 2002:2. Uppsatsen har utkommit i bearbetad form på engelska ”The Legend of the Finnish Mercenaries at the Boyne 1690”, *The Irish Sword – The Journal of the Military History Society of Ireland*, Vol XXIII, No 93/2003.

ter Dyb, Hjerpsted på den jylländska kusten. En månad senare nådde de Englands östkust efter en strapatsrik sjöresa. Trupperna övervintrade i England och transporterades i april 1690 till grevskapet Antrim i nordöstra Irland. Kung Vilhelm själv anlände dit i juni 1690.

Det berömda slaget vid Boyne femtio kilometer norr om Dublin utkämpades den 1 juli 1690 (enligt den gregorianska kalendern den 12 juli). Någon stor batalj var det inte, utan dess symboliska värde var klart större än det militära. Med sin numerära överlägsenhet (36 000 mot 25 000 man) hotade Vilhelms styrkor att omringa fienden som efter en kort om än intensiv kamp retirerade. Jakob själv stannade inte ens i Dublin utan flydde till Frankrike, vilket lände honom öknamnet "Seamus an Shaka" (Jakob Dynghögen).

Slaget vid Aughrim i västra Irland ett år senare (juli 1691) har i historieskrivningen fått stå i skuggan av Boyne, men det var större och blodigare. De totala förlusterna var 5 800, medan förlusterna vid Boyne uppgick till 1 700 liv. Den danska kontingenten utmärkte sig i vardera slaget. Jakobiterna tvingades på defensiven, men ledda av den irländska kavalerigeneralen Patrick Sarsfield förde de en framgångsrik försvarskamp med gerillaattacker eller bakom välbefästa borgmurar. Danskarna förlorade t.ex. över 400 man i döda och sårade i ett misslyckat försök att inta staden Limerick, medan deras förluster vid Boyne och Aughrim bara var 61 respektive 70 personer.

Mest led danskarna, liksom även andra soldater, i sitt vinterkvarter 1690–1691. Vädret var konstant dåligt, kvarteren undermåliga, maten otillräcklig och föga näringsrik. Soldaterna blev sjuka, och en del av dem avled. Värst för disciplinen var dock den ofta uteblivna lönen för soldaterna, något som flera gånger påpekades i korrespondensen mellan Württemberg och Kristian V, men också mellan regeringarna i Köpenhamn och London. Ca 300 danska soldater deserterade p.g.a. utebliven sold. De strövade omkring på den irländska landsbygden och stal från civilbefolkningen. Övergrepp mot befolkningen straffades strängt i den williamitiska armén, och ett antal danskar blev avrättade för dylika brott.

Efter Aughrim var jakobiterna i praktiken slagna. Men även williamiterna ville få slut på kriget. Vilhelm behövde trupper på kontinenten. Därför lyckades jakobiterna rätt väl i fredsförhandlingarna senhösten 1691. Fredsfördraget i Limerick gav franska, men även hugade irländska soldater fri lejd till Frankrike, där de senare som "de irländska vildgässen" utmärkte sig i den franska armén. Fördraget garanterade även katolikerna rätt till religion, egendom och medborgerliga rättigheter. Denna del av fördraget förverkligades dock inte eftersom de nya protestantiska makt-havarna i London och Dublin igångsatte sin politik att förvandla Irland till en protestantisk provins.

När fientligheterna upphörde hade den danska kontingenten p.g.a. döda, sårade, tillfångatagna, sjuka och deserterade decimerats från 7 000 till ca 3 500 man. Det skulle dröja till 1697 innan de återsåg sitt hemland. Württemberg tog nämligen sina trupper till kontinenten där de deltog i det s.k. nioårskriget.

Uppnådde danskarna sina mål i kampanjen på Irland? Hald Galster besvarar frågan jakande. De danska trupperna utförde sitt värv plikttroget och erhöll viktig erfarenhet i fält. I synnerhet de återvändande officerarna kom att utgöra kärnan i den ”nya” danska armén som var redo att ta sig an bl.a. Sverige. Politiskt visade sig Danmark vara en uppskattad del av ”de villigas koalition”. Eftersom Danmark ”hyrde” sin kontingent åt England och inte deltog som nation i konflikten kunde man också närma sig Frankrike, ett viktigt land även ekonomiskt. Danmark befann sig i en *win-win*-situation både politiskt och militärt.

Kjeld Hald Galster presenterar en välskriven redogörelse för den danska insatsen i det irländska kriget 1689–1691. Han är mycket noggrann även i sin beskrivning av den politiska bakgrunden i Danmark, vilket är motiverat med tanke på en engelsk och irländsk läsekrets. Han har yrkesmilitärens förkärlek till strategianalyser och jämförelser med situationen i dag (Irak, Afghanistan). Men han håller sig disciplinerat till ämnet. Kriget 1689–1691 förblir det väsentliga. Bristerna ligger på ”mikroplanet”. De danska soldaterna och officerarna förblir anonyma, och reduceras närmast till siffror på hur många som t.ex. stupat eller deserterat. Hald Galster konstaterar att få meniga skrev ner sina hågkomster och att räkenskapsböckerna med information över utbetalda löner är bristfälliga. Ändå kunde man få ut mera om livet i fält genom att analysera officerarnas bakgrund, manskapsrullor, räkenskapsböcker, den officiella korrespondensen m.m. Det finns alltså utrymme för ytterligare forskning i ämnet.

Rolf Johansson

Stora nordiska kriget till sjöss

Lars Ericson Wolke, *Sjöslag och rysshärjningar. Kampen om Östersjön under stora nordiska kriget 1700–1721*, 350 s., Norstedts, Stockholm 2012.

UNDER DE SENASTE tio åren har det getts ut många böcker om stora nordiska kriget (1700–1721). Vissa av dem är översiktsverk, andra berör vissa aspekter av kriget och några behandlar enskilda slag. Här kan nämnas verk av Peter Ericsson, Peter From, Margus Laidre, Olle Larsson, Peter Ullgren och Christer Kuvaja.¹ Därtill har stora nordiska kriget uppmärksammats i flera artiklar i Karolinska förbundets årsbok. I samlingsverket *Svenska slagfält* beskrivs många av de slag som utkämpades under detta krig.

Lars Ericson Wolke har uppmärksammat stora nordiska kriget i ett flertal publikationer. Monografen *Lasse i Gatan. Kaparkriget och det svenska stormaktsväldets fall*, som utkom i en andra utökad utgåva 2006, har säkert inspirerat Ericson Wolke att ta itu med ett översiktsverk om sjökrigsföringen under stora nordiska kriget. Författaren vill råda bot på den stora obalansen som har rått inom forskningen. Landkriget har utforskats i betydligt högre grad än krigföringen till sjöss. En orsak till denna snedvridning är frånvaron av stora sjöslag mellan linjeflottor. En annan är att Karl XII själv prioriterade landarmén, medan flottan kom i andra hand. Det fanns också brister i amiralitetets ledning när det gällde prioriteringar, och det var svårt att nå en enhetlig linje. Allt detta inverkade på sjökrigets utformning. Bl.a. vaknade man inom amiralitetet alldeles för sent till insikt om behovet av en skärgårdsflotta för att kunna stå emot den ryska galärflottan.

Ericson Wolke betonar att det är viktigt att lyfta fram de marina operationerna för att förstå krigets förlopp i sin helhet. Det är uttryckligen detta som är den röda tråden i boken. Fokus ligger, enligt författaren, ”på de marina operationerna, och hur de hängde ihop med det övergripande strategiska tänkandet och operationerna till lands”. Boken är skriven med

1. Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet* (Uppsala 2002); Peter From, *Katastrofen vid Poltava. Karl XII:s ryska fälttåg 17107–1709* (Lund 2007); Margus Laidre, *The Great Northern War and Estonia: The Trials of Dorpat 1700–1721* (Tallinn 2010); Olle Larsson, *Stormaktens sista krig. Sverige och stora nordiska kriget 1700–1721* (Lund 2009); Peter Ullgren, *Det stora nordiska kriget 1700–1721. En berättelse om stormakten Sveriges fall* (Stockholm 2008); Christer Kuvaja, *Karolinska krigare 1660–1721. Krig kring Östersjön*, del 4 (Helsingfors 2008).

den svenska flottan i blickfånget. Det är utgående från den svenska flottans operationer som sjökrigföringen beskrivs.

Lars Ericson Wolke är en mycket etablerad militärhistorisk forskare och hans produktion är omfattande. Han har en förmåga att skriva lättläst om komplicerade saker så att även allmänheten kan ta del av hans texter. Denna bok är inget undantag. Det enda man kunde vara kritisk till är att det ibland förekommer en del störande upprepningar. Författaren ger ingående bakgrundsfakta och förklaringar till hur det var att segla på Östersjön, om sjöstriderna, om marina aktörer i Östersjön, om fartygens utseende, storlek och namn och om de människor som fanns ombord. Ericson Wolke poängterar att flottorna inte enbart hade som uppgift att bedriva sjökrigföring, utan att de också var viktiga i transporten av trupper, krigsmateriel och proviant. Soldater och varor kunde transporteras på krigsfartygen, men vanligen var deras uppgift att skydda transportfartygens färd över havet.

Av staterna i Östersjön var det endast Danmark och Sverige som hade stora krigsflottor i slutet av 1600-talet. Rysslands flotta byggdes ut under tsar Peter I:s tid, och framför allt gjordes stora satsningar på grundgående roddfartyg, s.k. galärer. Galärflottan spelade en viktig roll under erövringen av Finland 1713–1714 och likaså under härjningarna vid den svenska östkusten 1719 och 1721. De viktigaste sjöoperationerna under stora nordiska kriget var uttryckligen de som gjordes av den ryska galärflottan, och därför får den, men även högsjöflottan, stort utrymme i Ericson Wolkes bok. Redan under krigets första hälft drabbade svenska och ryska fartyg samman på sjöarna Ladoga och Peipus. Svenska fartyg gjorde också några misslyckade försök att inta den nya ryska flottbasen, Kronstadt, i Finska viken. Sjökriget från 1710 framåt handlade i mångt och mycket om att svenskarna försökte stoppa den ryska flottans framfart. Den marina maktkampen mellan svenskar och ryssar var, enligt Ericson Wolke, minst lika avgörande som slaget vid Poltava.

Danmark hade p.g.a. den svenska invasionen ingått fred redan 1700, men som en följd av katastrofen vid Poltava 1709 återinträdde Danmark i kriget. Den danska flottan blev igen ett hot. Sverige blev tvunget att koncentrera en betydande del av sin flottstyrka till södra delen av Östersjön. Svenskarna lyckades dock inte hindra den danska flottan från att överföra en armé till Skåne hösten 1709. I mars 1710 måste den danska armén dra sig tillbaka över sundet, men även senare under 1710 och 1711 gjorde den danska flottan räder mot Skåne. I oktober 1710 drabbade den danska och svenska örlogsflottan samman i Köge bukt och detta blev det enda större sjöslaget under kriget, men endast ett danskt skepp gick förlorat och striden slutade oavgjord. Den danska flottan förorsakade även svenskarna andra förluster, bl.a. vid anfallet på en svensk transportflotta

utanför Rügen i Pommern hösten 1712. Under seglationssäsongen 1715 förekom flera bataljer mellan danska och svenska flottor i södra Östersjön. Sommaren 1716, under den svenska invasionen av Norge, anföll danska och norska fartyg svenska fartyg och en svensk transportflotta som låg i fjorden Dynekilen, norr om Strömstad. Flera svenska krigsfartyg sänktes och hela transportflottan förstördes eller råkade i danskarnas händer. Alla dessa händelser beskrivs ingående av Ericson Wolke.

Efter att spanska tronföljdskriget slutat 1714 uppenbarade sig även brittiska och nederländska krigsflottor i Östersjön för att skydda sina handelsfartyg från svenska kaperier. De svenska kaparna var sjöofficerare eller civila sjökaptener som hade fått kungligt tillstånd att bedriva anfallskrig mot fiendens handelsflotta. En av de mest berömda kaparkaptenerna var Lasse i Gatan eller Lars Gathenhielm. Kaparkriget har som nämnts beskrivits av Ericson Wolke tidigare i en monografi, men det är naturligt att kaperiet behandlas även i den här aktuella boken. Storbritannien var inofficiellt i krig med Sverige från 1715 (officiellt från 1717). När kaparna i stort upphörde med sin verksamhet 1719 och fredsförhandlingarna inleddes blev den brittiska flottans uppgift att skydda Sverige från ryska anfall. Britterna kunde emellertid inte hindra den ryska galärflottan från att härja längs den svenska östkusten sommaren 1719.

Ericson Wolke betonar ofta sjöoperationernas stora betydelse i krigföringen under stora nordiska kriget. Jag hade därför önskat en utförligare sammanfattning av sjökrigets inverkan på krigets förlopp och utgång. Författaren kunde ha redogjort för på vilket sätt och i vilket avseende de maritima operationerna var centrala och hur samspelet fungerade mellan flottorna och landarméerna om man ser på kriget i stort. Nu får läsarna i stor utsträckning själva dra slutsatser. Eftersom en mera ingående syntes saknas lyckas Ericson Wolke åtminstone inte övertyga mig om att de maritima operationerna var nästan lika betydelsefulla för krigets utgång som kriget till lands. Polen och Sachsen saknade en krigsflotta och här var de militära operationerna till lands helt avgörande för de svenska framgångarna och de polska och sachsiska motgångarna. Den svenska flottan hade endast en betydelse i överskeppningen av materiel och soldater till den polska krigsskådeplatsen. Att Polen förlorade kriget p.g.a. avsaknaden av en flotta, som författaren låter påskina, är att ta i.

Ericson Wolkes stora förtjänst är att han visar på att krigsflottorna spelade en viktig roll i stora nordiska kriget och att de hade olika och mångsidiga uppgifter inom krigföringen. Han har utan tvivel gjort en gedigen forskningsinsats, och forskare som framöver ger sig i kast med stora nordiska kriget kan inte förbigå detta betydelsefulla verk. Lars Ericson Wolke har igen fyllt en lucka i den militärhistoriska forskningen.

Christer Kuvaja

Ett sekel av motstånd i Norge

Knut Dørum & Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*, 462 s., Scandinavian Academic Press, Oslo 2012.

DEN ARABISKA VÅREN har gett ny relevans och aktualitet åt historievetenskapens klassiska fråga om hur missnöje övergår i öppen protest, menar redaktörerna Knut Dørum och Hilde Sandvik. Antologin *Opptøyer i Norge 1750–1850* anknyter till denna fråga och i den undersöks den politiska kulturen, särskilt samspelet mellan bönderna och överheten i Norge under perioden 1750–1850. Enligt redaktörerna ger en undersökning av upplopp en inblick i de samtida förhållandena och möjliggör en förståelse av en fundamental del av Norges politiska historia. Påståendet kan utan tvivel tillämpas på alla länder, inte minst – för att återkomma till antologins aktuella anknytning – på fenomenet den arabiska våren.

I ett samlingsband försvårar uppsatsernas heterogenitet ofta recensandret. Detta är ändå inte fallet i *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Artiklarna är homogena med avseende på sitt interaktionistiska perspektiv, som betonar dialogen mellan överheten och undersåtarna, i stället för att skildra händelserna ur ett maktpolitiskt perspektiv. Genom att hålla fast vid ett interaktionistiskt perspektiv ifrågasätter författarna inte existensen av politisk kultur (som t.ex. i forskningsdebatten i Sverige), utan den politiska kulturen utgör en röd tråd i samlingen. På detta vis bildar boken en helhet. Antologin har uppstått ur projektet ”Demokratisk teori och historisk praxis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850” vid universitetet i Oslo och författarna är mestadels unga forskare. De centrala temana som berörs i verket är bl. a. legitimering av politiska handlingar på bägge sidor (bönderna och överheten), politiskt språk samt försvarsretorik, censur, kommunikation och självframställning. Boken är tredelad och kategoriserar på det viset samtidigt de norska oroligheterna i skatteupplopp 1765–1818 (del 1) och hungerupplopp 1810–1813 (del 2), och därefter tematiseras politiskt uppvaknande och övervakning 1848–1851 (del 3). Enligt redaktörerna är syftet med uppdelningen i skatteupplopp och spannmålsupplopp att belysa olika kommunikationsprocesser. Medan de förstnämnda konstitueras av att befolkningen vänder sig med sina klagomål till kungen och de centrala myndigheterna, utmärks spannmålsupploppen av att de

lokala myndigheterna fungerar som mottagare av besvären. I antologin analyseras följaktligen betydelsen av dialoger med såväl de lokala myndigheterna som de centrala, samt den effekt som argument rörande lag, rätt och rimlighet hade på den politiska kulturen i Norge. Detta är ett bevis på den i inledningen anförda homogeniteten. Även om situationen är unik i varje upplopp, och även om myndigheternas ingripande kunde variera från mildt till hårt, belyses den ur samma interaktionistiska perspektiv. Genomgången av händelserna är kronologisk från enväldets tid fram till 1851 (arresteringen av Marcus Thrane). I kombination med den tematiska indelningen i tre delar underlättar detta läsningen och förståelsen av antologin även för den som inte är insatt i norsk historia.

Den centrala frågeställningen som utgör den röda tråden i uppsatserna lyder ”Hur uppstår upplopp?” och olika svar ges i bokens olika bidrag. Antologins syfte är att ge en mera nyanserad bild av folkliga upplopp och förhållandet mellan statsmakten och undersåtarna under perioden 1750–1850. Denna uppgift lyckas författarna delvis med, eftersom boken visar spektrumet av möjligheter för överheten såväl som för befolkningen, och därmed visar de på den politiska kulturen i Norge under denna epok. Å ena sidan fanns dialog och kompromiss, å andra sidan straff och disciplinering. Detta betecknas passande av redaktörerna som *statens Janusansikte*.

Faktum är att ett mera nyanserat angreppssätt kunde föra fram olika tolkningsperspektiv, utöver det interaktionistiska som verkar vara underförstått i antologin. Man hade åtminstone kunnat nämna andra tolkningsramar och -skolor, för att hjälpa läsaren att placera in boken i forskningsdebatten. Detta skulle möjligen ha splittrat upp och förstört antologins enhetlighet, men det explicita anspråket på en mångfacetterad skildring kräver mer variation och fler synvinklar i också andra ämnen än överhetens olika reaktioner på upplopp.

I uppsatsen ”Strilekrigen i Bergen 1765” belyser Thomas Slettebø förhållandet mellan överheten och den rebelliska allmogen metaforiskt genom att jämföra det politiska samspelet med en teaterpjäs. Bönderna klagade inför de olika besvärsinstanserna (besvärsresor till Köpenhamn) och myndigheterna reagerade, således följer de rollerna i en pjäs. Särskilt intressant är Slettebø:s skildring av betydelsen av ett uppror inom enväldet och innebörden av straff. Vem som straffades och på vilket sätt spelade en central roll för hur upploppet blev ihågkommet av allmogen och för disciplineringen av densamma. Slettebø visar dock att realiteten utanför enväldssystemets ideal var en annan, nämligen en där allmogen inte lydde utan protest, utan reagerade. I det norska enväldet, såsom i andra tidigmoderna samhällen, instrumentaliserades bilden av den nådiga, faderliga kungen som kunde bli tvungen att straffa sina undersåtar. Dessa kunde liksom barn inte göras ansvariga för sina handlingar; deras enfald ledde

till att de blev förförda. Därmed var de skyldiga utan att kunna straffas, åtminstone inte kollektivt. Slettebø kunde dock ha fört detta ännu längre. Dessa metaforer i dåtidens retorik, t.ex. med bilden av staten som en trädgård i Schering Rosenhanes furstespegel *Hortus Regius*, skeppsmetaforen eller kroppsmetaforen med bilden av överheten som mage, ger en unik inblick i den politiska situationen och överhetens legitimering. Bakom denna retorik ligger rädslan för undersåtarnas oberäknelighet, särskilt tydlig i skeppsmetaforen, då undersåtarna ("havet") befinner sig utanför skeppet (staten). Författaren fokuserar emellertid endast på ett kontraktförståelseperspektiv på relationen mellan bönderna och överheten (beskydd mot skatt och lydnad). Under *Strilekrigen* slog böndernas missnöje om i ett våldsamt upplopp i Bergen som avslutades först då skatterna betalades tillbaka. Av författarens argumentering framgår orsaken till att bara några få bestraffades, trots att antalet människor som hade samlats i Bergen var ca 2 000. Slettebø understryker att detta mönster endast kan förstås genom att man bildar sig en uppfattning om de norska böndernas politiska kultur. Han hänvisar till Harald Gustafsson, som menar att norska bönder var särskilt försiktiga att riskera öppet motstånd. Som teoretiskt fundament hänvisar Slettebø till den amerikanske socialantropologen James C. Scotts teori om *hidden and public transcripts*. Slettebø lyckas visa på svårigheten i disciplineringen och skuldbeläggningen av allmogen, regeringens kloka val att inte reagera med repression, samtidigt som han korrigerar den felaktiga bilden av överhetens oinskränkta makt inom ett enväldigt system.

Den andra sidan av *statens Janusansikte* tematiseras i den följande artikeln som tar upp ett fall då överheten var tvungen att statuera exempel. Ingrid Fiskaas artikel "Lofthusreisninga i Agder og Telemark 1786–87" visar att överheten kunde välja att slå ner ett upplopp med militära medel. I motsats till i den föregående uppsatsen förklaras att statsapparaten fungerade ytterst effektivt i slutet av enväldets tid, vilket innebar att överheten hade god kontroll över bönderna. Fastän Fiskaas ansats följaktligen är mindre interaktionistisk än Slettebøs, kan den inte heller kategoriseras som maktstatsteoretisk. Böndernas klagomål framfördes av protagonisten Kristian Lofthus, som genomförde olagliga "supplikresor" till Köpenhamn. Han agerade som böndernas galjonsfigur och talesman, samt ledde och mobiliserade dem till upplopp genom att resa från by till by. Efter att en kommission hade satts in för att undersöka fallet, arresterades Lofthus. P.g.a. hans unika ställning bland allmogen ledde böndernas missnöje till öppen konfrontation. Bönderna arresterade lokala tjänstemän för att byta ut dem mot Lofthus. Trots Lofthus arrestering och dom, hade lokalmaktens maktposition varaktigt ifrågasatts – regeringen beslutade att stationera militär i regionen för att hindra en framtida bondeorganisation. Detta var ett traditionellt verktyg som överheten använde för att förebygga upplopp,

vilket samtidigt kan tolkas (såsom retoriken i Slettebøs uppsats) som ett klart tecken på att överheten fruktade bondeuppror. Denna strategi kan återfinnas redan hos Gustav II Adolf i instruktionerna till riksrådet under hans frånvaro från riket. För att omöjliggöra att folkligt missnöje förbyttes i motstånd då han lämnade Sverige för att delta i trettioåriga kriget år 1630, stationerade han militär i riket och uppmuntrade rådet att framför allt använda retorik för att förebygga folkligt missnöje.

I centrum för Nils Olav Østrem's artikel "Krigsskip mot skattenektarene på Karmøy" står återigen en militäraktion mot befolkningen. Denna inleddes av överheten för att slå ner bondemotståndet på Karmøy år 1802 och för att fängsla Knut Endresen Syre som hade befriats från sin arrest av 400 män under upploppet. Han hade tidigare lett en skatteprotest och lagt fram ett besvärsvärd till tinget år 1801, vilket resulterade i att han arresterades. Efter dessa händelser inrättades en kommission som skulle undersöka fallet och se till att ledarna blev dömda. Syres straff lindrades betydligt – efter en initial dom till livslångt straffarbete blev det slutligen sex år. Fallet är särskilt intressant eftersom det visar på överhetens sätt att enbart straffa ledarna. Metoden fungerade som en varning för resten av befolkningen, som skonades från straff. På detta vis kunde överheten demonstrera sina maktmedel och legitimera sin maktposition utan att provocera vidare motstånd p.g.a. orättvis bestraffning. Det är särskilt talande med hänsyn till den militärexpedition som inledde överhetens reaktion på motståndet, vilken säkerligen kan tolkas som en utmärkt maktdemonstration. I presentationen av händelserna manifesterar sig återigen överhetens rädsla för allmogens oberäknliga natur. I stället för att straffa kollektivt söker man en syndabock ("uppvigglaren"). Skulden är kollektiv, men bestraffningen individuell, som redan framgick av artikeln om Strilekrigen. Användningen av samma förklaringsmönster understryker enhetligheten i antologins första del.

I den sista uppsatsen i första delen, "Bondetogene på Østlandet i 1818", skildrar Sonja Serina Finstad Johansson hur bönderna från Østlandet samlades i september 1818 för att resa till Christiania. Målet med resan var att skriva en petition till kungen för att fordra skattelättnad. Här introduceras en ny form av protest, bondetåget. Dess form var ett resultat av organisation och mobilisering och därmed en tydlig signal till överheten om vad bönderna förmådde då de organiserade sig. Författaren understryker petitionens betydelse och innehåll, med hänvisning till Karin Sennefelt som har lyft fram betydelsen av skrivelser. Det första tåget stoppades, men organiseringen av ett andra tåg lyckades. Slutligen samlades bönderna på torget i Christiania för att tala med kungen och blev arresterade. Finstad Johansson visar hur missnöje kunde resultera i protest; genom att analysera förhållningsprotokoll avslöjar hon böndernas försvarsretorik. De framställer

sig själva som enfaldiga, enkla bönder som inte visste bättre, en klassisk försvarsmekanism i böndernas retorik inte bara i Norge. Samtidigt utgör den en motpart till överhetens retorik (dikotomin kunglig fader vs. enfaldiga, förförda och vilseledda barn), vilken vi har mött tidigare i antologin. Med budkavelns spridning mellan byarna visar författaren hur det var möjligt för bönderna att organisera sig.

Antologins andra del ägnas åt hungerupplopp. ”Protester i nødstitid”, den första artikeln, har skrivits av Amund Pedersen och Marthe Glad Munch-Møller. I denna del analyseras uppror som uppstod mellan 1801 och 1813, en tid då – så argumenterar författarna – myndigheterna hade mindre spelrum för att utöva sin makt än tidigare. Bakgrunden till händelserna under denna tid var att befolkningen till största delen bodde på landet. Av ekonomiska skäl var de tvungna att utöva flera yrken och köpa spannmål. Mellan 1809 och 1812 var skördarna dessutom extremt dåliga, vilket sammanföll med handelssammanbrottet med England och höga krigsutgifter. Den katastrofala matbristen ledde till motstånd.

I ”Hungersnød og verdighet i Dypvåg 1801” beskriver Marthe Glad Munch-Møller spannmålsaktionen i Dypvåg år 1801, då befolkningen initierade en olaglig spannmålsutdelning genom att hota den ansvarige ämbetsmannen. Munch-Møllers analys av förhørsprotokollen visar att befolkningen använde sin nød som argument och ämbetsmännen såg nöden som ett hot mot den sociala ordningen. Här visar hon både på en annan form av motstånd och på en ny kontext, där missnöjet mycket konkret uppstår p.g.a. de katastrofala förhållandena. Munch-Møller får teoretiskt stöd av E. P. Thompson som varnar för förhastade slutsatser som att hungersnød automatiskt resulterar i uppror. I situationen blev nöden kollektiv snarare än personlig, och ett kollektivt problem krävde kollektiv handling. I samband med detta understryker Munch-Møller ryktenas funktion som enande element. Ytterligare en intressant punkt som författaren lyfter fram är att förhören, d.v.s. rannsakningen, var viktigare för ämbetsmännen än straffet.

Den andra delen fortsätter med Amund Pedersens artikel ”Kornopp-løpet i Arendal 1813” som ytterligare besvarar frågan hur upplopp uppstod och som därmed följer den röda tråden. Mot bakgrund av Napole-onkrigen, matbristen och den nationella finanskrisen, är artikelns syfte att visa att mobiliseringen inte alltid var det första steget till uppror, utan att de kunde uppstå spontant såsom det mytomspunna spannmålsupploppet i Arendal. Bönderna hade samlat sig i byn för att be om spannmålsutdelning, eftersom det ryktades att det fanns spannmål som de lokala myndigheterna inte ville fördela. Situationen eskalerade och resulterade i konfrontation mellan bönderna och borgarmilisen. Enligt Pedersen har tidigare forskning rationaliserat böndernas beteende och automatiskt

antagit att uppror alltid konstitueras av en plan och dess genomförande, men under upploppet i Arendal var detta inte fallet. Detta påstående gör Pedersens uppsats särskilt intressant. Författaren betonar att aktörernas erfarenhetsrum samt deras förväntningshorisont och politiska kultur, var viktiga faktorer. Pedersens resonemang och slutsatser är koherenta och logiska. Han kunde dock starkare ha betonat ryktenas roll som katalysator för upploppet, även om det hade lett till en överlappning med Margit Løylands artikel. Det interaktionistiska perspektivet kommer till uttryck i framställningssättet. De lokala myndigheterna strävade in i det sista efter en konfliktfri lösning, men p.g.a. det stora antalet bönder som blev kvar i byn var de tvungna att reagera militärt.

Antologins andra del avslutas med artikeln ”Kornoppløpene på Toten og i Trondheim i 1813”. Sigurd Sande understryker betydelsen av orosåret 1813 och riktar läsarens uppmärksamhet på ytterligare två upplopp, i Toten och Trondheim. I det förstnämnda tvingade bönderna fogden att dela ut spannmål. I Trondheim uppstod tumult mellan bönderna och ämbetsmännen. Liksom Munch-Møllers artikel baserar sig Sande på E. P. Thomson (*moral economy*). Framför allt belyses myndigheternas reaktion, medan böndernas rättfärdigande retorik fungerar som en motvikt i analysen. Antologins centrala fråga ”Hur uppstod upplopp?” besvaras i båda fallen: i Toten användes budkavlar och i Trondheim samlades en grupp bönder för att framföra sina besvär till stiftamtmanen, varefter situationen eskalerade. Enligt Sande straffade myndigheterna bönderna olika enligt omständigheterna; de som led större nöd straffades mildare än andra. Upploppet i Trondheim slutade utan att någon straffades, i Toten dömdes flera till milda straff. Detta faktum är särskilt intressant, och dessutom är det ytterligare ett uttryck för det interaktionistiska perspektivet i antologin.

Antologins sista del har fått titeln ”Oppvakning og overvakning”. Läsaren ges således en tolkningsram till de upplopp som har skildrats i de föregående två delarna. Inledningsvis ges en inblick i den samtida politiska och ideologiska situationen, därefter beskrivs effekten av den franska februarirevolutionen på radikaliseringsprocessen av den norska befolkningen, liksom grundandet av de första arbetarföreningarna i Norge. Följaktligen skapas en politiskt laddad spänning, som skiljer antologins tredje del från dess första. I anknytning till denna spänning undersöker Knut Dørum (”Thrane-bevegelsen i et nytt lys”) orsakerna till den stora anslutningen till Thrane-rörelsen (1848–1851). Antologins centrala fråga omvandlas något i sammanhanget, frågan som ställs av Dørum lyder ”Hur kunde denna rörelse få en så stor anslutning?”. Artikeln besvarar denna utvidgade fråga väl och belyser särskilt myndigheternas reaktion. Enligt författaren har forskningen hittills ignorerat demokratiseringen och politiseringen av

befolkningen. Dørum hänvisar särskilt till (bonde-)oppositionen på Stortinget. P.g.a. de inledningsvis nämnda omständigheterna som påverkade befolkningen, inte bara i Norge utan i hela Europa, blev bönderna mer politiska än de någonsin tidigare varit. Denna sammankoppling av tidens ideologiska och politiska förhållanden med böndernas växande politiska medvetenhet har saknats i tidigare forskning, vilken uteslutande betraktat de sociala och ekonomiska faktorerna som avgörande. Rörelsen skildras alltså ur ett transnationellt perspektiv, vilket utgör en påfallande skillnad till resten av antologin där alla upplopp skildras ur nationellt perspektiv och behandlas inom den nationella tolkningsramen. Massrörelsens uppkomst förklarar författaren som en konsekvens av de politiska omvälvningar på kontinenten, som möjliggjorde spridningen av revolutionstanken, samt radikaliseringen av befolkningen. Betydelsen av det transnationella perspektivet kunde dock ha betonats starkare.

”Utvisning og rykte som politisk verktøy” av Margit Løyland är den avslutande artikeln i antologin. Hon koncentrerar sig huvudsakligen på överhetens reaktion på oroligheter inom landet. Den politiskt ytterst spända situationen resulterade i allmän övervakning av undersåtarna. Framför allt intresserar sig författaren för utvisningar och arresteringar. Katalysatorn till denna utveckling var rykten som instrumentaliseras av alla samhällsgrupper inom den politiska maktkampen. Angående ryktenas funktion lyfter hon fram två aspekter: rykten som strategi och som stabiliserande faktor. I denna uppsats finner vi återigen en utvidgad version av den centrala frågeställningen, nämligen hur dessa rykten uppstår. Därmed utgör artikeln ett ytterligare undantag i antologin.

Antologin ”Opptøyer i Norge 1750–1850” bjuder på intressanta synpunkter och en noggrann analys av oroligheterna i Norge under ett sekel. Presentationen är översiktlig och lyckas anknuta till forskningsdebatten om upplopp och politisk kultur inom de nordiska länderna. Detta understryks av den nationella tolkningsramen hos alla författare, förutom Knut Dørum som skildrar Thrane-rörelsen ur ett transnationellt perspektiv. Samlingsbandet bildar i stort sett en enhet, det initialt homogena intrycket förändras bara p.g.a. den tematiska skillnaden mellan de första två delarna och den tredje delen. I samband med den huvudsakligen nationella tolkningsramen kunde dock ytterligare nämnas att språket tyvärr begränsar läsarkretsen mestadels till de nordiska länderna. I bl.a. Tyskland pågår forskning som fokuserar särskilt på informationsflöden och rädslan för bondeuppror/revolution. En engelsk sammanfattning skulle ha varit önskvärd.

Drivkraften bakom dialogen mellan undersåtarna och överheten är de senares rädsla för revolution. Denna rädsla må vara en underförstådd faktor och blir delvis antydd i antologin. Samtidigt utgör rädslan förut-

sättningen av en interaktionistisk tolkning av de historiska händelserna. Dessa sammanhang kunde ha lyfts fram tydligare. De centrala frågorna besvaras dock i alla uppsatser och den röda tråden bevaras. Det faktum att största delen av antologins författare är unga forskare väcker förhoppningar om deras framtida forskning. Avslutningsvis kan konstateras att antologin är mycket läsvärd.

Miriam Rönnqvist

Kampen om den svenska nationsformeringen

Anne Berg, *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och socio-politiska förutsättningar ca 1780–1860*, 336 s., Studia Historica Upsaliensia 241, Uppsala 2011.

ANNE BERG HAR SKRIVIT en intressant doktorsavhandling om den svenska nationsformeringen. Hennes syfte är att ifrågasätta och tillämpa den internationella nationalismforskningen på det svenska fallet. Utgångspunkten är att ifrågasätta nationsformeringen som ett toppstyrt projekt. I sin framställning försöker hon även inkludera perspektiv underifrån (*history from below*). Det mer övergripande syftet är att problematisera de västeuropeiska nationsformeringstyperna (främst Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, Ernest Gellner och John Breuilly) genom det svenska exemplet. Berg hävdar att nationsformeringsprocessen under revolutionernas tidevarv kan beskrivas som en kamp mellan olika politiska och sociala grupperingar om definitionen av den officiella svenska självförståelsen.

Den svenska utvecklingen till en nation är visserligen ett intressant fall att studera, inte minst för att den saknar den för så många andra europeiska nationalstater tydliga etniska Andra, men också för att de politiska omvälvningarna i Sverige fr.o.m. 1809 ägde rum på ett överväldigande fredligt sätt. Anne Berg identifierar sex olika nationalidentitetsformerande projekt, som hon sedan delat in i var sitt kapitel. Från epoken 1780–1809 urskiljer hon två sinsemellan rivaliserande identitetsformerande projekt: den statspatriotiska officiella nationaliseringen (s. 43–77) och den medborgerliga motnationaliseringen (s. 79–111). Under perioden 1809–1840-talet pågick en liknande dragkamp, dock så att Berg väljer att kalla dessa projekt ”den officiella statsnationalistiska” (s. 113–153) och ”den nationalliberala medelklassen” (s. 155–189). Avhandlingens tredje del behandlar sedan två projekt vars målsättning var att nationalisera samhällets lägre befolkningslager under perioden 1830–1860. Dessa var den ”högborgerliga officiella nationaliseringen av underklasserna” (s. 193–225) och den radikal-plebejiska motnationaliseringen (s. 227–264). Kapitlen är läsarvänliga: dispositionen är lyckad, underrubrikerna fungerar och kapitlen är bekvämt begränsade till omkring 40 sidor.

Berg presenterar samhällets klassindelning som den nationella identitetsformationens motor. Detta står i stark kontrast till den tolkning som man ganska ofta finner i nationalismforskningen, d.v.s. att nationens självbild projiceras mot en utomstående Andre – oftast kännetecknad av etniska särdrag. I det avseendet ger Berg ett viktigt bidrag till den vetenskapliga diskursen om nationalism: nationella identiteter behöver inte nödvändigtvis projiceras med hjälp av uppfattningar om etnicitet. Berg hävdar att i Sverige var den Andre först och främst det övre samhällsskiktet. Den svenska nationella identiteten (re-)producerades genom offentliga diskurser av olika befolkningslager i kamp om den svenska självförståelsen. Därmed blev det också en kamp om befolkningen. I det första skedet 1780–1809 (s. 41–111) pågick kampen inom aristokratin mellan dem som stod nära kungen och dem som ville se den enväldige kungen härska över folket i stället för att bara symbolisera folket. I det andra skedet, 1809–1840 (s. 113–189), förenades detta främst aristokratiska skikt som en statsnationalistisk falang mot den nationalliberala medelklassen, som hade sitt ursprung i de handelspräglade städerna, t.ex. i Göteborg. Nationalliberalerna gav uttrycket ”det svenska folket” en utvidgad mening genom att lyfta fram det som en potentiell politisk kraft. Lejonet blev symbolen för folket i bojar. Men folket utgjorde inte hela befolkningen, utan i första hand var det frågan om de besuttna och bildade klasserna.

Först i det tredje skedet 1830–1860 (s. 191–262) kom även arbetarna, hantverkarna och de småborgerliga rörelserna att göra sig hörda som representanter för det svenska folket. De använde samma begrepp och slagord (”Fäderneslandet, Reform, Demokrati, Folkets röst”) som de övre klasserna och de högborgerliga tidigare hade använt, men än en gång erbjöds en ny och bredare mening åt de gamla begreppen. Medan det plebejiska projektets (s. 227–264) intellektuella kom från de urbanare miljöerna och representerade samhällets lägre skikt med målsättningen att göra fäderneslandet till ”ett äkta politiskt jämlikt samhälle” (s. 241), så var den högborgerliga falangen mer intresserad av att kontrollera läsning och produktion så att underklassen skulle förstå att enigheten mellan olika samhällsklasser var det viktigaste för nationens fortbestånd. Medan den ena ville radera de sociala klasskillnaderna, så ville den andra att klasserna skulle förenas i äkta brödrakarlek för nationens bästa, vilket alltså gav upphov till en ökad spridning av historiska berättelser och sagor om det svenska folket. Den nationella tolkningsramen bestod trots allt och därmed reproducerades även den nationella idén.

Den bild som presenteras i verket är att vi å ena sidan har den officiella, d.v.s. toppstyrda identitetspolitiken, å andra sidan den oppositionella som försöker ifrågasätta den hegemoniska nationella identiteten inom en konstant växande social sfär. Intressant är hur aktörerna inom alla projekt

försökt förankra och ge legitimitet åt den egna samhällsideologin genom historiebruk. Man kunde nästan säga att under 1800-talet "upptäcks" folket i diskurserna om det förflutna. Dock skedde det på olika sätt: t.ex. för 1830-talets statsnationalister bekräftade historien tillvaron av ett statslojalt folk medan t.ex. det plebejiska projektet på 1850-talet tolkade arbetaren, bönderna och folket som kollektiva aktörer med gemensamma intressen mot företrädare för egenintressen, d.v.s. borgarklassen.

Anne Berg har valt sina källor enligt kriteriet tidsperiodens "nationsbildande verksamheter" (s. 36), vilket har lett henne till ca 50 associationer och 100 trycksaker. Hon koncentrerar sig främst på sådant material som direkt kan förankras i nationell bildningsverksamhet: tidskrifter, föreningsblad, tidningar, dikter och sånger. Sällskapen och föreningarna är bl.a. Manhemsförbundet, Uppfostringsällskapet, Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande och diverse andra sammankomster med höga bildningssyften bland hantverkare och arbetare. Material skapat av aktörer som medvetet sysslat med national-identitetspolitisk verksamhet är de huvudsakliga källorna. Därför är det en aning märkligt att Berg har valt att utesluta läroböcker och många andra sällskap ur sin studie (som t.ex. Evangeliska fosterlandsstiftelsen, landsbygdens hushållningssällskap och fruntimmersföreningarna). Även om man i teorin kunde argumentera för att t.ex. skolan inte befann sig i kärnan av en medveten nationell identitetsformerande verksamhet, så kan det vara svårt att förneka att den bidrog till den nationella diskursen om patriotism. Detsamma gäller alla andra identitetsformerande tryckalster, oavsett om de för det mesta berörde nationell identitet på ett mera indirekt sätt. Skulle Berg ha inkluderat de indirekta "nationsbildande verksamheterna" kunde det ha resulterat i en mer nyansrik undersökning. De explicita projekten som studien kartlägger kunde ha kontrasterats kraftigare mot samhällets latenta nationella diskurser.

Anne Berg gör helt rätt i att diskutera de sociopolitiska förutsättningarna för nationsformeringen, men det förblir oklart vad nationsformering egentligen är. Är det något man kan ta för givet? Om det är en europeisk historisk process som berörde Sverige från 1780 till 1860, så hur har den framskridit fram till vår tid? Varför har Berg valt att leta efter nationsformering just under denna tidsperiod och inte en annan? Ett annat smått irriterande drag är Bergs användning av begreppet projekt, som verkar vara en anakronistisk konstruktion. Definierade aktörerna sig själva som delaktiga i dessa projekt som skribenten målar upp? På dessa punkter skulle man önska en precisering.

Intressant med Anne Bergs avhandling är, att medan kampen om den nationella identiteten och frågor om dess representation under hela tidsperioden pågick, utgjorde detta inte ett hot mot utvecklingen av en natio-

nell identitet. ”Det nationella idékomplexet” behöll sin kraft och endast innebörden av det skiftade. Åtminstone med historikernas facit i hand kan man konstatera att det som antagligen för de involverade historiska aktörerna kändes som ett hot mot en påstådd enhetlig nationell identitet egentligen inte alls var ett hot, utan självaste motorn till reproduktionen av en mer omfattande nationell identitet. För den slutgiltiga formeringen av den nationella identiteten var det inte så viktigt vad den skulle anknyttas till utan att det nationella överhuvudtaget diskuterades.

Anne Bergs målsättning har varit att framställa den svenska nationsformeringen som mera konfliktfylld än vad den tidigare forskningen gjort. För en icke-rikssvensk ter sig dock begreppen ”kamp” och ”konflikt” i denna studie som snäppet överdrivna. Tyvärr ger rubriken på bokens engelska sammanfattning ”A Population Into Battle” en ännu mera snedvriden bild av processen (s. 279–290). Då det främst handlar om diskurser i offentligheten, inte om konkreta våldshandlingar, så kunde skribenten kanske ha övervägt en annan formulering. Ur en finländsk synvinkel, där dessa ord har en väldigt konkret nationell betydelse även i en nationsformerande kontext (jag tänker främst på storstrejken 1905, inbördeskriget 1918 och vinterkriget), känns ordvalet onödigt överdramatiserande.

Ett betydligt allvarigare problem med studien är skribentens deterministiska förhållningssätt till uppkomsten av den svenska nationen. Detta är särskilt uppenbart då det gäller tiden före 1809 (för Finlands del) och tiden efter 1814 (för Norges del). I en fotnot på s. 35 skriver Berg: ”Det finns få tecken på att dessa delar av riket deltog i formeringen av en svensk eller medborgerlig identitet – kopplad till det (svenska) fäderneslandet som politiskt centrum.” Undertecknad skulle vilja ha starkare belägg innan argumentet kan godkännas. Det är visserligen sant att det både i Finland före 1809 och i Norge efter 1814 förekom separatistiska strävanden, men dessa rörelser borde inte uppfattas som de enda möjliga formerna av finländsk eller norsk patriotism. Intrycket av studiens geografiska avgränsning blir nu att den i Finland eller i Norge manifesterade patriotismen/proto-nationalismen alltid skulle ha varit riktad uttryckligen mot det finska/Helsingfors respektive norska/Christiania – som om den svenska nationsformeringen skulle ha skett totalt opåverkad av utvecklingen i närområdena. Anne Bergs forskningsresultat pekar nämligen på en mångfacetterad nationsformering, och detta antagande kunde säkerligen även tillämpas på det övriga Norden som en helhet. Det är uppenbart att hela Bergs berättelse om den svenska nationsformeringen under åren 1780–1860 kunde ha sett väldigt annorlunda om hon hade valt att undersöka även grannländernas nationsformeringsprojekt i relation till en omfattande nordisk identitet kontra en dynamisk nationell identitet. Vad var svensken i relation till det norska, finska och skandinaviska?

P.g.a. denna ovan nämnda brist blir Anne Bergs studie ett typexempel på metodologisk nationalism.¹ Den teoretiska och metodologiska problematiken börjar redan med hennes konstaterande att ”studier av nationsformering skall börja i nationalismen” (s. 21). Men vad var nationalism i det svenska riket på 1790-talet eller 1860-talet, och hur skilde den sig från det som nuförtiden uppfattas som svensk nationalism? Vad är och var nationalismens förhållande till de övriga samtida politiska -ismerna? Kan man t.ex. tänka sig 1800-talets skandinaver som nationalister? Är nationsformeringen en diskurs, en geopolitisk målsättning eller en idé? Är det automatiskt så att nationsformering ska ske inom de existerande statliga gränserna? Naturligtvis inte, och därför kan man fråga sig varför Berg behandlar sitt ämne som om det vore så.

Undertecknad håller med om att nationsformering inte kan diskuteras utan att man också berör nationalismen, men att ”börja i nationalism” är att börja i något abstrakt sociopolitiskt fenomen, utan att ha en konkret grund att bygga på. ”Nationella identiteter är effekter av spridande nationella föreställningar”, skriver Berg (s. 22). Detta är bara en sida av helheten. Lika väl kan man argumentera för att nationella föreställningar är effekter av nationella identiteter. I stället för liknande cirkelresonemang så skulle jag förespråka att studier i nationsformering började i nationell identitet och dess relation till alla övriga sinsemellan tävlande kollektiva identiteter och först efter det gick in på nationalism. För att förstå nationsformering måste begreppen nation, stat och individ först separeras och entydigt klargöras. För att förstå nationell identitet måste man även fastställa dess relation till övriga identiteter. Å ena sidan lyfter Anne Berg berömligt fram de sociopolitiska förutsättningarna, men samtidigt gör källmaterialet och den geografiska avgränsningen att studien inte lyckas lösgöra sig från den ständigt pågående nationella självförståelsediskursen. Den största bristen i Bergs annars goda avhandling är just det att hon inte diskuterar hur hon genom sin egen forskning själv deltar i reproduktionen av den svenska nationella identiteten.

Anne Bergs avhandling är en bra studie som kompletterar bilden av den svenska nationsformeringen och väcker inspirerande tankar om övriga nationsformeringar, men den kunde ha varit ännu bättre. Nu kräver den av läsaren en högre nivå av kritiskt läsande och förhandskunskaper i såväl nordisk historia som nationalismforskning innan han eller hon kan överblicka det enskilda svenska fallet och bedöma studiens fördelar i relation till en bredare historiografisk och identitetspolitisk kontext.

Henrik Forsberg

1. Ulrich Beck, *Power in the Global Age: A new Global Economy* (översatt av Kathleen Cross) (Cambridge 2005), s. 43–50.

Från upplysning till underhållning

Gabriel Bonsdorff, *Om sättet att anlägga en köksträdgård för husbehov*, utg. Irma Lounatvuori, 96 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2012.

UTGIVNINGEN AV PROFESSOR Gabriel Bonsdorffs (1762–1831) *Om sättet att anlägga en köksträdgård* är ett intressant försök att aktualisera historisk litteratur genom att ompaketera en gammal upplysningskrift så att den förvandlas till förströrelselitteratur för en modern läsare.

Ursprungligen trycktes skriften år 1804 för utdelning vid Bonsdorffs fröförsäljning i Åbo. Det var fråga om ett häfte på 32 sidor som delades ut åt personer som saknade ”hjelpredor af godkände trädgårdsböcker” (s. 29). Vid den här tiden fanns ett utbud av omfattande tyska och danska trädgårdsböcker som översatts till svenska. Bonsdorff själv nämner verk av danskarna Esaias Fleischer, Johan Ludvig Mansa och tysken Johan Georg Vothman. Även vid Akademin i Åbo hade flera av de nyttoinriktade professorerna, med P. A. Gadd och Pehr Kalm i spetsen, producerat eller understött mindre publikationer och experiment inom trädgårdsodlingens sfär. Bonsdorff hörde till en generation yngre professorer som bidrog till trädgårdsodlingens främjande vid Akademin, inom Kungliga finska hushållningssällskapet (grundat 1797) och på sin gård Brinkhall på ön Kaks-kerta. Bonsdorff var professor i naturalhistoria (sedan 1786) och några år efter det i anatomi, kirurgi och obstetrik. Senare blev han den första professorn i veterinärmedicin. Intresset för trädgårdsodling var alltså inte direkt kopplat till hans värv vid akademien. Snarare var det en förlängning av Bonsdorffs engagemang för ekonomiska reformer och hans roll som jordbrukande godsägare.

Irma Lounatvuoris utgåva av Bonsdorffs lilla handbok skiljer sig från originalet på så vis att det innehåller glassiga bilder, en kort inledning om Bonsdorff, Brinkhall och tidens syn på trädgårdsodling. Den lämpar sig som läsning i vårsolen för den kulturhistoriskt intresserade trädgårdsentusiasterna. Bonsdorffs häfte var en sammanfattning av den nyaste kunskapen inom trädgårdsodling som dessutom satts på prov i Brinkhalls trädgård, men i nyutgåva erbjuder den historisk underhållning för den experimenterande odlaren. Den över två hundra år gamla texten (i originalstavning) varvas med estetiskt attraktiva färgbilder på grönsaker och grönsaksland. Intrycket av boken är djärvt anakronistiskt och just därför

tilltalande. Egentligen innehåller bilderna inte något som inte kunde ha funnits i början av 1800-talet (utom ett par Phillips-skruvar på s. 38), men ljuset och avgränsningen är moderna på ett sätt som bryter starkt mot traditionen med kopparsticksillustrerade historiska fackböcker.

Textetableringen i boken är förtjänstfullt genomförd, vilket är speciellt tacksamt för den historieintresserade läsaren. För den trädgårdsintresserade kan det säkert vålla problem att följa anvisningarna p.g.a. gamla mått och termer. Den finska utgåvan av samma bok, *Keittiökasveja kotitarpeeseen* (2010), torde egentligen passa bättre som en *lifestyle*-bok. I en översättning faller den främmande stavningen och orden bort, medan 1800-talets trädgårdspraxis, hälsotips och matlagningsråd finns kvar. Men den svenska versionen är förstas överlägsen för den som använder boken som historisk källa.

Bonsdorff delar in sin översikt i bladväxter, kålsorter, rotväxter, skidfrukter (ärtväxter), gurkarter och kryddväxter. Sammanlagt beskrivs drygt åttio växters plantering och skötsel. Vissa beskrivningar är korta och till ganska lite hjälp. Den som vill odla svartrot får veta att den ska sås ”om wären i lagom fet sandblandad lermylla, hälst stuckne i rader till 3 a 4 t. afstånd, eller glest och jämt utströdde”. Sedan beskrivs rotens övervintring och att den kan användas ”dels i soppor, dels till decocter” (s. 68). Andra växter behandlas med större intresse. T.ex. beskrivs potatisen ingående, med hänvisning till Mikael Hisingers skrift om ”Potatos culturen”. Det är tydligt att en framtidstro var investerad i potatisen. Rotväxterna verkar i allmänhet höra till favoriterna.

Det är svårt att säga hur representativ Bonsdorffs lilla handbok är för trädgårdsodling i Åbo i början av 1800-talet. Bonsdorff själv experimenterade för att utveckla odlingen uttryckligen i finska förhållanden. Därför innehåller handboken information om växter som inte var vanliga under tiden. Andra växter var för svåra att odla i vanliga trädgårdar, men nämns ändå (t.ex. arbus). Kålroten nämns, men i och med att den var så allmän så ödslar Bonsdorff inte många rader på den. Den största skillnaden i jämförelse med dagens trädgårdsodling är kanske att kryddväxterna som beskrivs är väldigt få och att flera växter tillskrivs hälsofrämjande effekter som inte skulle tas upp i dag. Åtminstone inte i termer av blodrenande – den kanske mest populära hälsofrämjande beskrivningen i texten. Att blomkål är ”wädergifwande” och att vitkål ska ”sparsamt användas af swagmagige” (s. 55–56) är förstas inget som ändrats under årens lopp.

Inledningen och avslutningen är de avsnitt i texten som ger en liten inblick i Bonsdorffs samhällliga och pedagogiska tänkande. Den tilltänkta läsarkretsen bestod av ståndspersoner. Råd om att använda spadet av kokade morötter tillsammans med litet franskt brännvin som ”gurgelwat-

ten” för halssjukor kan inte ha varit riktat till allmogen. I enlighet med en klassisk modell för kunskapsspridning skulle präster och andra ståndspersoner sedan distribuera sin kunskap om trädgårdsodling till allmogenbefolkningen. Detta skulle ske muntligt och genom exempel.

Texten har ett politiskt program som går ut på att anpassa odlingen till det finska klimatet och främja odlingen av finska frön. Här ställs fröimport från Lybeck och Hamburg mot distributionen av finska frön (t.ex. Bonsdorffs egen fröförsäljning). Utom eventuell egen fördel var tanken att lokalt kunna producera frön som var bättre anpassade för lokal odling. Att den lokala enheten heter Finland och faktiskt inbegriper ett område från Åbo till Savolax och Torneå är intressant. Här finns en förstärkt uppfattning om Finland som en geografisk enhet. En motsättning till de andra riksdelarna finns inte, snarare en vilja att kunna odla samma arter i Finland som annanstans. Om de sädeslag som odlades i Skåne också kunde odlas i hela Finland, borde detsamma gälla växter som odlas i trädgården. Enligt Bonsdorff skulle det kräva en anpassning till det ”finska klimatet”, goda kunskaper, väl anlagda trädgårdar och kvalitetsfrön.

Bonsdorffs mission att utveckla trädgårdsodlingen placeras i bokens introduktion enbart i förbigående i en kontext av ekonomiska reformsträvningen. En betoning på trädgårdsodling, medlemskap i Finska hus-hållningsällskapet och en vilja att ersätta importen av tyska frön med inhemska berättar i och för sig inte väldigt mycket om Bonsdorffs ekonomiska tänkande. Lite mer kunde ändå ha sagts om ämnet. I Lounatuuvoris introduktion beskrivs Bonsdorff som ”ett barn av nyttans och fysokratismen tid” (s. 7) och att de ”fysiokratiska idéerna fick ett starkt fotfäste” (s. 10) i honom, men eventuellt kunde hans syn på rikets välstånd beskrivas noggrannare i andra termer. Dessutom kunde fysikratismen beskrivas som något annat än bara jordbruksfrämjande. I början av 1800-talet hade fysikratiska idéer utmanats på många håll och också i Sverige förekom en intressant diskussion om ekonomiska frågor som Bonsdorff säkert följde med. I studiet av det ekonomiska tänkandets historia har fysikratismens reception i Sverige ägnats en hel del uppmärksamhet. Utgående från den diskussionen framstår Bonsdorff egentligen inte som speciellt fysikratiskt inriktad.

En mer ingående diskussion om ekonomiskt tänkande eller pedagogiska ambitioner hos Bonsdorff skulle ha ändrat bokens karaktär. Idén att ge ut Bonsdorffs handbok för en modern läsekrets är nämligen speciell på ett fräscht sätt. Boken är en historisk källutgåva, men bara i andra hand. Den blandar på ett angenämt sätt information om trädgårdsodling och kuriosa från det förflutna.

Jani Marjanen

En biografi över en storman inom press och politik

Ohto Manninen & Raimo Salokangas, *Eljas Erkko – vaikenematon valtiomahti* [Eljas Erkko – statsmakten som aldrig teg], 749 s., Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 2009.

ELJAS ERKKO (1895–1965) var en stark opinionsbildare genom *Helsingin Sanomat* och som utrikesminister i regeringen före vinterkriget. Trots att hans livsverk ofta har diskuterats, har det hittills saknats en ordentlig biografi över honom. De erfarna historikerna Ohto Manninen och Raimo Salokangas har sammanställt en levnadsbeskrivning över hans omfattande livsverk. Författarna känner mycket väl till Erkkos olika verksamhetsområden: Ohto Manninen är en av Finlands mest kända krigshistoriker och har även skrivit mycket om politisk historia. Raimo Salokangas är å sin sida en meriterad mediehistoriker. Manninen och Salokangas har fått tillgång till Eljas Erkkos arkiv, som tidigare enbart sällan öppnats för forskning, och har kunnat använda sig av bl.a. Erkkos egen dagbok.

Eljas Erkko föddes 1895 i en känd, ungfinsk kulturfamilj. Fadern, Eero Erkko, var chefredaktör för *Päivälehti* och efterföljaren *Helsingin Sanomat* och sedermera en av tidningens viktigaste ägare. Eero Erkko utvisades tillsammans med sin familj av ryssarna och vistades under perioden 1903–1905 i landsflykt i USA, vilket gav den unge Eljas en god grund i engelska. Kort efter sin studentexamen deltog Eljas Erkko i 1918 års händelser på den vita arméns sida. Han utmärkte sig som maskingevärsskytt och t.f. kompanichef. Erkko hemförlovades från armén med löjtnants grad. Kampen mot bolsjevismen blev också senare en av frihetskrigaren Erkkos huvudprinciper. Han studerade till juris kandidat vid Helsingfors universitet och inledde därefter en karriär som diplomat. Efter att ha arbetat i Paris och Tallinn kommenderades Erkko till London, där han arbetade i två år. Åren inom utrikesförvaltningen kom att prägla Erkkos världsåskådning. Först efter fadern Eero Erkkos död hängav sig Eljas Erkko i fulla drag åt en tjänstgöring inom pressen.

Eero Erkkos död den 14 oktober 1927 utlöste omedelbart en maktkamp om Sanoma Oy. Erkkos konkurrenter bestod av styrelsemedlemmar som hörde till framstegspartiets inre krets. Eero Erkko hade efter hand skaffat

sig en aktiemajoritet med vilken Eljas Erkko lyckades vinna maktkampen och bli både chefredaktör och verkställande direktör. Erkko strävade även i övrigt efter att lösgöra *Helsingin Sanomat* från tidningens traditionella koppling till framstegspartiet, fastän han själv var riksdagsledamot för samma parti. Så småningom blev *Helsingin Sanomats* linje allt mer självständig i förhållande till framstegspartiet och slutligen förklarade tidningen sig oberoende.

Före vinterkriget var Eljas Erkko utrikesminister i Cajanders regering. Han drev en betydligt stramare linje i förhållande till Sovjetunionens krav än t.ex. Mannerheim. Av en del personer uppfattades Erkko som medskyldig till krigets utbrott och J. K. Paasikivi kallade vinterkriget för ”Erkkos krig”. Inom den politiska elitens snäva krets framstod Erkko som en sorts syndabock och som sådan fick den f.d. utrikesministern inte ambassadörsstatus i Sverige. I stället var han tvungen att fungera enbart som t.f. chargé d'affaires, vilket var föregångligt inte bara för honom, utan också för värdlandet.

Misstron mellan Erkko och den högsta statsledningen fortsatte under fortsättningskriget, då Erkko i praktiken åsidosattes. Han fick en relativt hög post som chef för Krigsfångebyrån, men detta motsvarade inte hans ambitioner. När Erkko hemförlovades i egenskap av ”överårig kapten” 1942 var han nöjd eftersom han kunde kritisera regeringens politik med större frihet. Anglofilen Erkko blev också oppositionsman och associerad med den s.k. fredsoptionen under fortsättningskriget. *Helsingin Sanomat* använde sig av källor från väst och lyfte fram västliga perspektiv då censuren tillät det.

Efter kriget förhöll Erkko sig kritiskt till både Paasikivis och Kekkonens utrikespolitik. Antagonismen mellan honom och Paasikivi härstammade från krigsåren, trots att de samarbetade i sakfrågor (närmast vad gällde de västliga kontakterna). Relationen mellan Kekkonen och Erkko var reserverad och *Helsingin Sanomat* befattade sig förutom med politiken även med Kekkonens privatliv. Eljas Erkko var också en viktig bakgrundsfaktor i Honkasammanslutningen, vars syfte var att fälla Kekkonen. I sin dagbok skrev Urho Kekkonen att Erkko betraktade *Helsingin Sanomat* som en vakthund som skulle förhindra en överdriven vänskapspolitik i förhållande till Sovjetunionen.

Erkkos insats för att utveckla pressen saknar motstycke. Under hans ledning anställde t.ex. *Helsingin Sanomat* Finlands första permanenta korrespondent, Yrjö Niiniluoto, i London. Under Mäntsäläupproret 1932 grundade Erkko – åtminstone till synes spontant – landets kanske första kvällstidning *Ilta-Sanomat*. Erkko insåg vilken roll pressen hade även som underhållare. Han var en föregångare också genom att gynna serieteckningar och skaffade flera Disneyserier till sin tidning, bl.a. Musse Pigg

och Kalle Anka. Han införde också tidningen *Det Bästa* i Finland, vilken snabbt blev en succé trots Rautakirjas tvivel. Dessutom var Erkko bl.a. en viktig bakgrundsfaktor då Suomen Gallup grundades och han stod också bakom otaliga andra initiativ.

Författarna behandlar biografiojektet onödigt skonsamt. Eljas Erkko, som enligt bokens titel var en statsmakt som alltid hördes, använde sin makt också genom att tuga. Mest känt är kanske det faktum att Erkko inte tillät att den unge poeten Paavo Haavikkos namn nämndes i *Helsingin Sanomat* på 1950-talet. Om det här skrev Tuomas Anhava dikten ”Tässä massa” (I det här landet), vars inledning slutar hånfullt ”Maassa on lehti” (I landet finns en tidning). Oberoende av händelsernas sanningshalt skulle boken ha vunnit i trovärdighet genom att ta ställning i frågan.

Genom Eljas Erkkos centrala person beskriver författarna vändpunkter i både den finska pressens historia och landets politiska historia. Boken saknar i stora drag omvälvande, nya perspektiv, men däremot representerar den en desto noggrannare och mer avvägd historieskrivning. Samarbetet mellan två författare med olika betoning fungerar utmärkt. Eljas Erkko och *Helsingin Sanomat* innehar en viktig roll i Finlands närhistoria och boken fyller ett betydande tomrum i forskningen. Eljas Erkko – en stor man både bokstavligt och bildligt talat – förtjänar utan tvivel denna omfattande biografi.

Aleksi Ahtola

Historiska föreningen 2012

Historiska föreningens verksamhet har under det nittioåttonde verksamhetsåret 2012 fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittiosjunde årgång. Föreningen har under året sammanträtt till två möten samt tio programtillfällen. Styrelsen har sammanträtt fem gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 10 och 87 personer med ett medeltal på knappt 23 personer (drygt 25 personer föregående år).

Möten

Vårmötet hölls 28.3.

Höstmötet hölls 14.11.

Seminarier, föredrag och övriga program

- 11.2 Föreningen arrangerade det svenska programmet under de XIII Finska historiedagarna i Lahtis, under temat *På spåret – De nya kommunikationsformernas revolution*. Programmet öppnades av föreningens ordförande, docent Peter Stadius. Föredragshållare var lektor Michael Hopstock (Oslo) med ”Bergensbanen. En reise i norsk natur, kultur og historie”, fil.dr Kristina Ranki (Helsingfors) med ”Ankomster och avfärder. Finska författare på tågresa i Europa”, docent Peter Stadius (Helsingfors) med ”Reise vilde vi. Järnvägens revolution i tanke och rum”, docent Jyrki Paaskoski (Punkaharju) med ”Saima kanal. Insjö-Finlands fönster mot världen”, fil.dr Jonas Harvard (Östersund/Stockholm) med ”Nyheter från världen. Telegrafan och opinionsbildningen i Norden på 1800-talet”. Programmet avslutades med en paneldiskussion mellan föreläsarna under rubriken ”De nya kommunikationsformerna och den samhälleliga utvecklingen”. Diskussionen leddes av hedersmedlemmen, fil.lic. Henry Rask. (87 personer)

- 8.3 Föredrags- och museiafton med temat *Carl Larsson*. Programmet inleddes med ett föredrag av fil.dr Elina Larsson under rubriken ”Hemidealet såsom Carl Larsson presenterade det”. Därefter besöktes Ateneums utställning *Carl Larsson: På spaning efter det goda livet* under ledning av en av museets guider. (24 personer)
- 17.3 Styrelsen (6 personer) uppvaktade ämnesföreningen *Historicus* r.f. på dess 50-årsfest. Föreningen gav ett understöd på 400 € som jubileumsgåva.
- 28.3 Föreningens vårmöte på Vetenskapernas hus. (15 personer)
Föredrag av fil.mag. Sophie Litonius under rubriken ”Vänner, kolleger och gynnare. Augustin Ehrensvärd och namngivningen av fästningsverk i Finland”. (16 personer)
- 24.4 Föredragsafton på Vetenskapernas hus: fil.dr Annette Forsén talade utgående från sin doktorsavhandling om temat ”Deutschland, Deutschland über alles. Tysk föreningsverksamhet i Finland och Sverige 1910-1950”. (14 personer)
- 19.5 Vårexkursion till Verla träsliperi och pappfabrik med rundtur på svenska. I resan ingick lunch på Makasiinikellari intill fabriksmuseet. Resan understöddes av Stiftelsen Tre Smeder. (13 personer)
- 8-9.9 Höstexkursionen till Tallinn med temat *Från Reval till Tallinn – från provinsstad till industristad*. I programmet ingick föredrag av fil.dr Aapo Roselius och Mait Väljas, forskare vid Estlands arkitekturmuseum, stadsrundturer under Mait Väljas ledning samt besök på marinmuseet Lennusadam och Estlands arkitekturmuseum. (16 personer)
- 11.10 Besök på utställningen *MAYA III Life – Death – Time* på Didrichsens konstmuseum under ledning av universitetlektorn i Latinamerikastudier, docent Harri Kettunen. (15 personer)
- 14.11 Föreningens höstmöte på Vetenskapernas hus. (10 personer)
Föredrag av fil.lic. Jennica Thylin-Klaus som talade utgående från sin doktorsavhandling ”*Den finländska svenskan*” 1860-1920. *Tidig svensk språkplanering i Finland ur ett idéhistoriskt perspektiv*. (10 personer)

- 28.11 Programafton med temat *Örnarnas skuggor* i Riksarkivet. Aftonen inleddes med ett seminarium: riksarkivarie Jussi Nuorteva med ”Finland år 1812”, professor Matti Klinge med ”I Napoleons skugga” och docent Jyrki Paaskoski med ”Gamla Finlands införlivande i Storfurstendömet”. Därefter besöktes utställningen *Örnarnas skuggor – Finland år 1812* under ledning av forskare, fil.mag. Pertti Hakala. (31 personer)
- 12.12 Programafton med temat *Varuhuset Stockmann 1862–2012* på varuhuset Stockmann: anföranden av forskningschef, fil.dr Minna Sarantola-Weiss och museilektor, fil.mag. Anna Finnilä, författare till historieverket *Galna dagar – svindlande tider*, samt Anna Bjarland, informatör på Stockmann. (20 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 261 aktiva och 106 understödande medlemmar. Totalt 369 medlemmar (368 år 2011).

Medlemsavgifter

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 40 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 25 euro. För medlemmar av samma hushåll var årsavgiften 15 euro.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande docent Peter Stadius, vice ordförande fil.dr Aapo Roselius, ledamot (ekonom) fil. mag. Michaela Bränn, ledamot (sekreterare) fil.mag. Sophie Holm, ledamot fil.mag. Magdalena af Hällström, ledamot fil.mag. Mikael Nyholm, ledamot hum.kand. Lotta Nylund.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av Revisorernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil.kand. Pertti Hakala, med fil.dr Minna Sarantola-Weiss som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitzpriset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek är 1 000 euro. Priskommittén för läsåret 2011–2012 hade följande sammansättning: professor Henrik Meinander, docent Peter Stadius, fil.dr Kristina Ranki och fil.mag. Pia Österman.

Det tjugoförsta Gunnar Mickwitz-priset utdelades till fil.mag. Mathias Haeggström för avhandlingen pro gradu *Kvinnobilden i 1860- och 1870-talens finländska bildningsdebatt*. Priset utdelades den 19 november 2012 av rektor Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av representanter för den svenska lärostolen, medlemmar ur priskommittén, representanter för föreningen och släktingar till pristagaren (15 personer).

Historiebloggpriset 2012

Under 2012 deltog Historiska föreningen i utdelandet av ett nytt pris för välskrivna, intressanta blogginlägg, som hjälper sina läsare att förstå det förflutna och se nyttan av det förgångna i nutiden. De två övriga organisationerna bakom priset var historienätverket Agricola och Finska Historiska Samfundet.

Tre förtjänstfulla personer/bloggar belönades i följande tre kategorier: bästa blogg forskare Kari Hintsala (Åbo museicentral) med kaponieeri.blogspot.fi, bästa bloggare doktorand Julia Dahlberg (Helsingfors universitet) med enmarklighistoria.blogspot.fi, bästa gruppblogg Sveaborg-Viapori-projektet och dess projektledare, universitetslektor Panu Pulma (Helsingfors universitet) med blogs.helsinki.fi/sveaborg-project/. Pristagarna fick en elektronisk medalj som syns på deras bloggar. Priset delades ut under Historieforskningsdagarna i Helsingfors den 26 oktober av Anu Lahtinen (Agricola).

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jens Grandell och fil.lic. Jennica Thyllin-Klaus. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens nittiosjunde årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 588 sidor (488 sidor år 2011).

Innehållet fördelade sig på 15 uppsatser, 4 översikter och 3 rapporter från fältet. Under rubriken ”Granskningar” ingick 18 bidrag. Av samtliga 40 bidrag var 25 författade av män, 15 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 35 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 7 bidrag var översatta från finskan. Upplagen uppgick till 700 exemplar.

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och Svenska litteratursällskapet i Fin-

land. För översättningskostnader fick tidskriften ett anslag från Informationscentralen för Finlands litteratur FILI / Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Under året förnyades tidskriftens typografi och visuella utformning. Arbetet utfördes av fil.mag. Antti Pokela och bekostades genom ett engångsunderstöd av Förbundet för vetenskapspubliserings i Finland.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Sophie Holm

Historiska samfundet i Åbo 2012

Samfundets årsmöte hölls den 22 februari 2012. Närvarande var 7 personer. Följande styrelse valdes för år 2012: ordförande fil.dr Laura Hollsten, vice ordförande fil.mag. Mats Wickström samt styrelsemedlemmar fil. mag. Anna Sundelin och fil.dr Sofie Strandén. Fil.lic. Johan Nikula och fil. mag. Harriet Klåvus valdes till revisorer. Fil.mag. Stefan Norrgård valdes till revisors suppleant.

Fil.mag. Sarah Hankalahti har under en del av året fungerat som vikarierande sekreterare för fil.mag. Anna Sundelin, och fil.mag. Maren Jonasson har verkat som kassör.

Medlemsavgiften för år 2012 fastställdes till 5 euro för studerande och 10 euro för övriga.

Samfundet hade vid utgången av år 2012 21 medlemmar och två hedersmedlemmar.

Under året 2012 har Historiska samfundet haft följande verksamhet:

- 12.3 Fil.dr Mia Åkerfelt höll ett föredrag under rubriken "För fremlingarnes trefnad – byggmästaren Hilda Hongell och iscensättningen av badorten Mariehamn på 1890-talet". (25 personer)
- 26.3 Ett tillfälle ordnades där medlemmar av Historiska samfundet fick bekanta sig med rariteter från Humanistiska bibliotekets samlingar. (11 personer)
- 15.10 Fil.mag. Marcus Lepola höll ett föredrag med rubriken "Aktuell forskning som berör den ryska koloniala historien i Alaska – utmaningar och möjligheter". (22 personer)
- 1.11 Historiska samfundet deltog som medorganisatör tillsammans med CENS, Helsingfors universitet och historieämnet vid Åbo Akademi i tillfället "Lars Zilliacus 100 år, Nedslag i Finska Hushållningssällskapets tidiga historia". (35 personer)
- 8.11 Historiska samfundet höll styrelsemöte.

Historiska samfundet har inte varit lika aktivt som under de tidigare åren vilket märks i att antalet medlemmar minskat. Glädjande är att föredragen lockat åhörare.

Sarah Hankalahti

Nytt arkivmaterial på SLS

Svenska litteratursällskapets Historiska och litteraturhistoriska arkiv har under 2012 mottagit följande arkivmaterial som donationer och depositioner:

Ahlfors, Bengt (f. 1937), regissör och författare; pjäsmanuskript, tv-, film-, radio-, och bokmanuskript, noter och personliga handlingar. Handlingar gällande Einar Ahlfors (1897–1968).

Alftan, Erik (1908–1995), dipl.ing., textilexpert, författare och *Alftan, Doris f. Ek* (1910–2006), lärare; genealogica, fotografier från Alfons Alftans (1879–1950) yrkesliv, släktfotografier (4 album). Tillägg.

Alftan, Robert (f. 1940), författare; utskriven e-post 2008, fotografier m.m. Tillägg.

Almay, Mette f. Isaksson, f.d. Lindfors (f. 1962), kulturproducent; dagböcker, brev, julkort. Tillägg.

Aminoff, slakten; handlingar gällande Torsten Johan Aminoffs stiftelse. Tillägg.

Anthoni, Bror Karl Emil (1835–1905) referendariesekreterare; handlingar bl.a. familjefotografier, dagbok fr. 1875–1905, personliga handlingar, inbjudningar m.m. Även brev och handlingar gällande Selma Anthoni (f. Törnudd 1847–1931), Edith Anthoni (1886–1875) och Katri Anthoni (1888–1975).

Bandler, Vivica (1917–2004), teaterchef; minnesalbum, gästbok, fotografier, album. Tillägg.

Bellmansällskapet; utskriven e-postkorrespondens 2005–2010, vistexter, trycksaker, fotografier m.m. Tillägg.

Bergman, Roger (1926–2012), lärare; brev, antecknings- och dagböcker och personliga handlingar. Tillägg.

von Bonsdorff, Bertel (1904–2004), professor i inre medicin och *von Bonsdorff, Sara f. Lindström* (1905–1996), läkare; handlingar gällande Bertel von Bonsdorff: genealogisk forskning och korrespondens, fotografier, tal och artiklar m.m. Handlingar gällande Sara von Bonsdorff: genealogisk forskning och korrespondens.

- Colliander, Tito* (1904–1989) konstnär och författare, och *Colliander, Ina* (1905–1985) bildkonstnär; familjekorrespondens, brev och handlingar, bl.a. gällande Villa Golicke. Fotografier, urklipp och brev. Tillägg.
- Diktonius, Elmer* (1896–1961), författare. Brev från Elmer Diktonius till Erik Furuholm, Cid Tallqvist, Tapio Tapiovaara och Elli Tompuri.
- Eriksson, Lisbeth* (f. Backman 1936–1993), lektor; fyra minnesalbum från början av 1940-talet. Tillägg.
- Estlander*, släkten; trettio fotografialbum. Silhuett föreställande Carl Estlander. Tillägg.
- Finlands svenska författareförening* (gr. 1912); korrespondens 2002. Tillägg.
- Franck, Helga Cecilia Genoviéve* ”Vevi” f. Ahrenberg (1887–1972); brev till ”Vevi” Franck från släkt och vänner från 1890-tal–1960 samt nyårshälsningar och verser. Även brev från sonen Kaj Franck (1911–1989) och systemen Dorrit Pacius (f. Franck 1916).
- K. H. Renlunds stiftelse* (gr. 1915); balansböcker, protokoll. Tillägg.
- Kihlman, Erik* (1895–1933) fil.dr, docent i nordisk litteratur; brev till Erik Kihlman från Jarl Hemmer och Elmer Diktonius. Brev och handlingar rörande familjerna Kihlman och Lybeck.
- Konkordans över J. L. Runeberg*; alfabetisk lista över ord som förekommer hos Runeberg. 556 s. Tillägg.
- Lindström*, familjen; brev från Ulla Lindström 1944–1945. Brev och vykort av Helen af Enehjelm till Helga Lindström m.m. Tillägg.
- Mandelstam, Karin* (1908–1982), författare och litteraturkritiker; brev, vykort, fotografier, diplom, dagböcker, uppsatshäften, radioföredrag. Tillägg.
- Mjöberg, Josua*, stiftelse (gr. 1940); möteshandlingar och korrespondens 2009–2012, bokslutshandlingar och protokoll. Tillägg.
- Mörne, Arvid* (1876–1946), författare; brev, manuskript, tryckta festdikter, personliga handlingar m.m. Även handlingar gällande fadern Arvid Oscar Mörne (1830–1898).
- Mörne*, familjen; medalj till Arvid Mörne av SLS, Tollanderska priset 1931. Tillägg.
- Nylund, Edmund Mauritz* (1892–1941) och *Nylund, Natalia f. Muurman*, familjen; manuskript till dikter, översättningar av författaren Mauritz Nylund (1925–2012), inkommande brev, urklipp, anteckningar, personliga handlingar, intyg. Tillägg.

- Nygård, Torsten* (1919–1992), arkitekt, konstnär; produktion 1940–1990, loggböcker, dagböcker, anteckningar, skisser, noter m.m. i original och digital kopia. Även ljudinspelningar och krigstida korrespondens.
- Palmgren, Pontus* (1907–1993), professor i zoologi; ett inramat bildmon- tage. Tillägg.
- Peltonen, Maire* (f. 1932), kassa- och redovisningsfunktionär; handlingar gällande det Blå husets rivning i Åbo. Tillägg.
- Reenpää, Lotte* (f. 1921), forskare; släktutredningar. Tillägg.
- Sandelin*, släktföreningen; handlingar gällande släktföreningen och släk- ten; släktutredningar och genealogica, tidningsurklipp, ett inramat porträtt av Sigrid Sandelin, m.m. Handlingar gällande Karin Sandelin (1923–2012): personliga handlingar, fotografier, manuskript, doktors- avhandling m.m. Tillägg.
- Schjerfbeck*, släkten; brev från Helene Schjerfbeck (1862–1946) till Hanna Appelberg (f. Schjerfbeck 1901–1975) och Eilif Appelberg (1897–1956) m.fl. Handlingar rörande Sven Magnus Schjerfbeck (1761–1843), Sven Schjerfbeck (1797–1833), Carl Schjerfbeck (1802–1831), Svante Sch- jerfbeck (1833–1876) och Fredrik Printz (1767–1807).
- Svenska Klubben* (gr. 1880); handlingar gällande renovering och ombygg- nad av Svenska Klubbens utrymmen 2004: projektplan, budget, plan- ritningar m.m. Tillägg.
- Tandefelt*, släkten; brev från Henrik Tandefelt (1882–1943) till Claus Tan- defelt (1911–1996). Tillägg.
- Thodén, Kurt* (1907–1979), lärare; historiska manuskript om Finlands för- historia, kejsartiden, medeltiden, Rom, Österbottens historia m.m. Ma- nuskrift till historik om Blindskolan och personliga hågkomster från Vasa lyceum. Fotografier. Tillägg.
- Tuominen, Mirjam* (1913–1967), författare; medalj av SLS till Mirjam Tuominen, Tollanderska priset 1948. Tillägg.
- Zilliacus, Emil* (1878–1961), författare; excerpter som tillhört Emil Zillia- cus. Tillägg.
- Wulff, Thomas* (f. 1953), författare; ett exemplar av Fågeln Fenix nr 1 (1975) samt en affisch från 1980 med reklam för Wulffs roman *Trance dance*. Tillägg.

Medarbetare i detta nummer:

Aleksi Ahtola, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Henrik Forsberg*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Sarah Hankalahti*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Sophie Holm*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet och Svenska litteratursällskapet i Finland; *Rolf Johansson*, fil.lic., ambassadråd, Helsingfors; *Christer Kuvaja*, docent, forskningschef, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Jani Marjanen*, fil. mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Maria Miinalainen*, arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Miriam Rönnqvist*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Einar Värä*, fil.dr, Tallinns universitet; *Ann-Catrin Östman*, fil.dr, akademilektor, Åbo Akademi.

Einar Väräs översikt har översatts av Jens Grandell och Aleksi Ahtolas granskning av Sophie Holm. Översättningarna finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Pärbild: Under det sena 1800-talet medförde den moderniserade och expanderande mejerihanteringen även att fäbodanvändningens betydelse ökade. Bilden är från Övermark. Foto: Österbottens museum.

Historisk Tidskrift för Finland 2013:1

- 1 Ann-Catrin Östman, *Valio och Enighetens tidiga historia – om smör, språk och kooperativ handel*
- 33 Lars-Folke Landgrén, *Hitlers andra revolution i Tyskland sommaren 1934 i svensk och finländsk press*

Översikter och meddelanden

- 64 Einar Värä, *Fyra globala brytningar som ledde till 1900-talets världskrig. En undersökning av orsakerna till första världskriget utgående från finskspråkiga dagstidningar från åren 1876–1909*

Granskningar

- 83 Kjeld Hald Galster, *Danish Troops in the Williamite Army in Ireland 1689–91*. Av Rolf Johansson
- 88 Lars Ericson Wolke, *Sjöslag och rysshärjningar. Kampen om Östersjön under stora nordiska kriget 1700–1721*. Av Christer Kuvaja
- 91 Knut Dørum & Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Av Miriam Rönnqvist
- 99 Anne Berg, *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och socio-politiska förutsättningar ca 1780–1860*. Av Henrik Forsberg
- 104 Gabriel Bonsdorff, *Om sättet att anlägga en köksträdgård för husbehov*, utg. Irma Lounatuori. Av Jani Marjanen
- 107 Ohto Manninen & Raimo Salokangas, *Eljas Erkko – vaikenematon valtiomahti*. Av Aleksi Ahtola

Från fältet

- 110 *Historiska föreningen 2012*. Av Sophie Holm
- 115 *Historiska samfundet i Åbo 2012*. Av Sarah Hankalahti
- 116 *Nytt arkivmaterial på SLS*. Av Maria Miinalainen

HISTORISKA



Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, PB 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. **Prenumerationspris 2013:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596
Tryck: Waasa Graphics Oy, Vasa 2013

FÖRENINGEN